

4

DR. POLNER ÖDÖN
KÖNYVTÁRA

ANGYAL DAVID

(Szabóy István
műhelye)

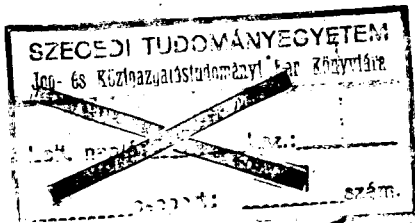

Szalay László

~~JOZSEF ATTILA TUDOMÁNYOSAN
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR~~

Leltári szám: 20180/13

1983 JUN 13

SZALAY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE

ANGYAL DÁVID 1. tagtól.

(Felolvasta 1913. évi december hó 1-én.)

I.

Ifjúság.)

Ép ma mult 76 éve annak, hogy a Kisfaludy-Társaság tagjává választotta Szalay Lászlót, az akkor még 24 éves író. Szalay ugyanis első ifjúságában a költő és kritikus koszorújára vágyódott. És olyan írók, mint Bajza, Czuczor, Jósika, Kölcsey, Toldy, Vörösmarty méltónak ítélték az ifjút arra, hogy az új széptudományi intézet munkájában, mint segítőtárs, melléjük sorakozzék.

Az ő ítéletük figyelmünket Szalay Lászlónak már elfelejtett költői és kritikai kísérletei felé fordítja most, midőn születésének 100-ik évfordulóján visszatekintünk gazdagon változatos pályájára. Felmerül előttünk a kettős kérdés, vajon mi az, a mi Szalay legelső munkáiban kivívta az illetékes bírák méltánylatát és hol keressük a fonalat, mely a homályba borult kezdetet összekapcsolja a publicista és tudós hírneves munkásságával?

Szalay László, atyja, Péter az egyetemen jogi tanulmányait elvégezvén, Esztergom vármegye jegyzője mellett három gyakorlati évet szolgált s onnan 1787-ben a helytartótanácshoz került. A következő évben már a rendes hivatali létra legalsó fokára jutott. Előjárói folyton dicsérték megbízhatóságát, jártasságát a latin, német, s magyar nyelvű fogalmazásban, szakértelmét a pénzügyi s úrbéri kérdésekben. Sokféle nehéz teendőt bíztak reá. A helytartótanácsnak vidékre küldött nyolcz fontos

1) Ez a fejezet a Kisfaludy-Társaság 1913 november 5-iki ülésén olvastatott fel.

bizottságához jegyzőnek, az 1809-iki francia háborúban az insurrectio és a rendes hadsereg élelmezési bizottságához titkárnak osztották be, s bár nemcsak kitűnő szolgálataira, de nemeségére is hivatkozhatott, kénytelen volt mégis a burokratia kérlelhetetlen törvénye szerint előmenetelét a rangsorban megnyíló hézagoktól várni. Szalay László születésekor 1813 április 18-án, atyja még fogalmazó volt évi 600 forint fizetéssel. Több mint 31 évi szolgálat után 1818-ban nevezték ki Szalay Pétert elnöki titkárnak, midőn Ferenc király a helytartóság állományát két új titkári hivattal nagyobbította. De a hivatal és az élet gondjának súlya nem szibbasztotta el Szalay Péter szellemének rugékonyságát. Érdeklődött a történelmi tanulmányok iránt, maga is írt és kutatott, jó barátja volt Horváth Istvánnak, a kinek mint elnöki titkár örömmel segített, ha tudományos szenvedélyétől hajtva kéréssel járult József nádor elé. Szalay Péternek egy hátrahagyott kézírata igen érdekesen jellemzi felfogását a közállapotokról. 1802-ben írta az »Egy Igaz Hazafinak Óhaj-tását«, a melylyel valószínűen az akkori országgyűlés tagjaira kívánt hatni. Ez iratban arról elmélkedik, hogy már az 1791-iki országgyűlés akarta hivatalos nyelvvé tenni a magyart, de ez a törekvés azóta sem sikerült. Pedig más nemzetek értik a nemzeti nyelv fontosságát, »csak a magyar nemzet az«, — írja — »mely elaludt s álom által mégyn az elenyészésre... Nem az ország, nem a privilegiumok s constitutio, hanem a nyelv teszi a nemzetet... A Magyar Nyelvről, nem pedig constitutio vagy privilegiumokról neveztetik az ország Magyarországnak, a Nemzet Magyaroknak.«

»Ha csakugyan pedig — így fejezi be munkáját — kérésem és ösztönzéseim nem használnak, ez az írás és ez a törekedés, a melyet édes anyai nyelvünk mellett ez által tettem, tanúbizonyosság lészen idővel, hogy voltak olyan Hazafiak a Magyarok között, a kik igyekeztek Nemzeteknek virágzásán és az elalacsonyítástól való megmentésén.«

Ime, fenmaradt e becses irat, a hogy szerzője kívánta, bár nem oly körülmények közt, mint a minőktől rettegett. Valóban fenmarad ez irat, hogy előkelő helyet biztosítson szerzőjének a magyar nyelv jogaiért vívott küzdelem történetében. Nagy Pál, kit Széchenyi nemzetiségünk megmentésében az első bajnoknak nevezett, csak az 1807-iki országgyűlésen hirdette azt, hogy a

nemzetiség előbbre való az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt visszaszerezhetni, de a nemzetiséggel elhal a nemzet is. Szalay Péter 1802-iki iratában lényegében már megtaláljuk azt a gondolatot, melyet Nagy oly szerencsével formulázott. De nemcsak ez iratából, hanem más adatokból is tudjuk, hogy Szalay Péter lelkében a József korabeli felvilágosodás eszmeköre a legtisztább nemzeti érzéssel egyesült. Mivel gyermekeinek anyja németül beszélt, Szalay Péter a 11 éves Lászlót a Budán kezdett középiskolai tanulás folytatása végett a székesfehérvári ciszterciztákhöz küldötte. Ott, úgy remélte, fiának magyar nyelvérzéke tisztulni és gyarapodni fog. 1824 november 11-én vált el gyermekétől a vidéki iskola falai között.

Apa és fiú nem sejtették akkor, hogy utoljára találkoztak, mert Szalay Péter 1825 augusztus elején már meghalt. Fia sokáig emlékezett a székesfehérvári jelenetre; az Isten nevére hivatkozó utolsó apai áldás emléke melegséget, hitet árasztott lelkére még a gyermekkor első negédes kételyei közt is. Szellemi javakat bőven örökölt atyjától: egyszerűséget, komoly lelkiismeretességet, a történettudós hajlamait, a munka szenvedélyét és azt az érzést, mely az általános és nemzeti ideálokat természetes egységbe fűzi.

Szalay László, atyja halála után visszatért anyjához a fővárosba a philosophiai, majd a jogtudományi tanfolyam hallgatására. A kormány az özvegynek a három kiskorú árva nevelési díjának beszámításával összesen 480 frt 20 kr évi nyugdíjat utalványozott. De a gyermekek még sem láttak szükségét. Anyjuk, Rüdolph Terézia, egy budai előkelő polgár leánya, mindent megtagadott önmagától, öröklött tőkét is lassanként elköltötte, hogy gyermekeit minél gondosabban nevelhesse. A beteges, zárkózott, könyveiben élő, gyöngéd lelkű László bizonyára sok örömet, de sok gondot is okozott neki. »Fiam! Te nem leszel szerencsés«, mondotta neki egyszer az aggodalmas anyai lélek jósló tehetségével. Szalay László még öszülő hajjal is elérzékenyült, ha anyjáról beszélt és midőn 1848 végén halála hírért hallotta, abban a gondolatban talált vigaszt, hogy anyjának többé nem kell szenvednie száműzött fia sorsának bizonytalansága miatt.¹⁾

¹⁾ Szalay Péterre vonatkozó akták, levelek, kéziratok az Országos Levéltárban és a Nemzeti Múzeumban. Bárány Eötvös: Összes munkái

Az anyai léleknek ez a sejtelmes érzékenysége és leleményes gondossága költői hajlamra mutatnak, mely László fiára is átszállott és már igen korán nyilatkozott nemcsak az idegen és magyar költők mohó olvasásában, hanem verses és prózai kísérletekben is.

B. Eötvös József e munkákról így nyilatkozik *Emlébeszédében*: »Nézetem most is az, hogy a *Bimbók, Alfonz Levelei* s *Fridrik és Katt* kevesebb méltánylást találtak, mint a mire főképp irodalmunk akkori állásában, méltók valának.«

Értjük Eötvös szeretetét e munkák iránt; első ifjúságának rajongó álmai bizonyos kapcsolatban vannak velök. De mi már nem nézhetjük Szalay verseit és elbeszéléseit a meghatott Eötvös szemével; nekünk azok leginkább életrajzi források, melyekből Szalay fejlődését igyekszünk megismerni.

Első költeménye 1827-ben jelent meg a *Hasznos Mulaságokban*. Tehát már tizennégy éves korában nyomtatva látta nevét egy jubileumát üelő tanár dicsőítésére írt vers alatt. Nem kell csodálkoznunk a szerzői pálya ily korai kezdetén. A pesti írók nagyra becsülték Szalay Pétert, a nagy nádor kedvelt titkárárt és az irodalomért lelkesülő fiát már ezért is örömmel fogadták körükbe.

Horváth István, Szemere Pál és Ponori Thewrewk József voltak első buzdítói és pártfogói az írói pályán. És ott volt Budán szerény lakásában a több mint hetven éves Virág Benedek, a kinek Szalay gyakori vendége volt 1827 tavasza óta. Szinte magunk előtt látjuk »a szép, nagy és okoszemű, nyílt homlókú, engedelmes arczú« gyermeket, a mint kipirulva olvassa a maga és barátja verseit a szeretett patriarcha előtt. És Virág figyelmes hallgató volt; inkább dicsért, mint bíralt, csak a sentimentalismus és a sok csinált szó ellen óvta ifjú hívét. Szalay a magyaros fordulatokra nézve elfogadta Virág tanácsait, de más tekintetben a maga útján járt, bármennyire tisztelte első pártfogóit.

Költeményeket is írt dicsőítésükre. A kegyelet, a nemzetek és egyének műveltségének ez az alapvető érzése Szalay lelki éle-

(Voinovich G.) VIII. 176. Falk M.: Ladislaus v. Szalay Oest. Revue 1865. 6. l. kk. B. Szalay Gábor: Szalay levelei 65. l. és Flegler; Erinnerungen an L. von Szalay 209. l.

tének mindenkor jellemző vonása maradt.¹⁾ Szemere Pál által Kazinczy és Kölcsy is atyai barátságukkal ajándékozták meg Szalayt. Ennyi jóindulattól bátorítva Szalay már tizennyolcz éves korában egy kötet költeménnyel, a *Bimbókkal* lépett a közönség elé.

Feltűnt verseiben a melancholiának végtelen hangja. Ez a hang divat volt akkor, noha Szalay nem igen erőltette magára; őszintén mondhatta, hogy »ifjú szíven elvonul a melancholia«. Nagyokra vágyott, érezte hivatását, azonban nem tudta, hogy hová szólítja. Költői fogékonysága nagyon élénk, érzései hevesek, úgy hogy alkotásra érez kedvet, de nem találja meg a megváltó szavakat és szárnyaszegetten néz a magasba, hová érzi, hogy el nem juthat. Önbírálatára már korán felébred, de inkább sejtélem-szerű és csak növeli csüggesztő érzését, azt a feszültséget, mely az erő biztos érzetének és a formáért vívott küzdelem bizonytalan-ságának ellentétéből keletkezik.

A kis füzet ízlése irányának változását is jelzi.

Legelső verseiben Horatius és a magyar classikusok tanítványa, akkor leginkább Berzsenyit követi, nemsokára eklektikusabb lesz.

Szemere Pál sok jeles német író ad kezébe, Szalay még ezekkel sem elégszik meg, hanem körülnéz a világirodalomban. Fordítgatja Schillert, Goethét, Herdert, Matthissont, a magyar költők közt most Kölcsy lesz az ideálja s a német és francia romantikus irodalomban mindaz, a mi gyöngéden álmodozó, szomorúan érzelmes, mesészerű, keleties és csodásan phantastikus, erősen foglalkoztatja lelkét.

A Bimbókat Kovács Pál igen élesen bírálta a *Tudományos Gyűjteményben*. Cikkét Vörösmarty enyhítette a kiadás előtt, de még így is szükségtelenül éles a bírálat. Az Akadémia Kazinczy és Vörösmartyknak adta ki a *Bimbókat* a *Tudománytárban* való ismertetésre. Kazinczy bírálatára kiváló példája a kritikai lelkiismeretesség és a gyöngéd kímélet vegyítésének. Bizonyos költőiséget nem tagad meg a szerzőtől, de kimutatja homályosságát és technikájának gyöngeségét. »Az ifjú költőnek — úgy mond — van lelke, de keze még gyakorlatlan«. Vörösmarty azon-

x houeopate ovo
es morellaiso

¹⁾ Első kísérleteire nézve l. a b. Szalay Gábortól kiadott *Levelek* függelékében felsorolt közleményeket.

ban nem akart bírálatokat látni a *Tudománytárban*, csak egyszerűen bemutató ismertetést és bírálat helyett öt költeményt választott ki a Bimbókból mutatványul.¹⁾

Bármit gondoljunk ez ellentétéről, annyi bizonyos, hogy Kazinczy bírálata méltóbb lett volna a közlésre, mint a Kovács Pálé. De Kazinczy kíméletesebb kritikája sem térítette volna vissza Szalayt a lyrai költészethez, mert a Bimbók fogadtatása megerősítette kételyeit és azontúl csak ritkán írt verset.

Kényelmesebbnek találta a prózai formát érzelmei kifejezésére. *Alphonse Levelei* című novellájában (1832), melyet az úgynevezett személyes regények egy nemének tekinthetünk, a mesével keveset törődik, csak hangulatának igyekszik külső formát adni. E novellában olvasmányai tükröződnek vissza s olvasmányai-ból látjuk, hogy minő hangulatokkal küzdött ekkor. Alphonse Byronért rajong s utazik Európában, mint Childe Harold, szereti a spanyol irodalmat, mint a német romantikusok, lelkesedik Constantért és szerelmébe merülve nem akar a közpályára lépni, mint Constant regényhőse, Adolphe, végül túl az oceánon egy sírt keres és egy barátot, mint René. Tehát Szalay az önmagába visszavonuló, a világot lenéző melancholiát szerette volna rajzolni, mely érzelmi árba fojtja a kötelességérzetet és az önismeret isteni parancsát. Ez a hangulat egy barátjára és annak sokkal jelentékenyebb művére emlékeztet, b. Eötvös Józsefre és a *Karthaüsira*.

Valóban Szalay *Alphonse Leveleiben* nem ok nélkül dicsóíti a baráti érzelmet. Ez az érzelem nem olvasmányai-ból került a novellába. Érzékeny szíve más körülmények közt is vágyódott volna a barátság vigaszára, de mivel szerinte a mi irodalmunkat a közönség részvétlensége és az írók személyeskedése miatt »kamcsatkai atmosphaera« veszi körül, lelkét a barátság melegével akarta óvni a gyilkos hidegségtől. »E földön nagyobb jót nem ismerek. — írja Ujváry Mihálynak, legelső irodalmi barátai egyikeknek — mint barátaimat szeretni és azoktól vizsontszerettetni.«

E legelső barátainak nevét ma már csak többnyire az ő

¹⁾ L. Bárczay Oszkár, Heinrich Gusztáv és Viszota Gy. tanulmányait; Irodalomtört. Közl. 1895. és Akadémiai Értesítő 1909, továbbá Váczy János: Kazinczy levelezése XXI. k.

levelei őrizték meg, de a jogi tanfolyamon b. Eötvös Józseffel oly szövetséget kötött, mely nézzük bár bensőségét, zavartalan tartósságát, vagy a közös törekvések dicsőségét, irodalmunk legszébb baráti viszonyai közé tartozik. Szalay Eötvösnek ajánlotta első költeményei füzetét és bizonyára sokszor hevültek benyomásokat cserélve azokért az írókért, a kiket Szalay *Alphonse Leveleiben* követett. Eötvös néhány évvel később írta *Karthausiját*, mikor Franciaországban már *Alphonse Leveleinek* megjelenése után a személyes regény iránt újra felébredt az érdeklődés Musset, St. Beuve munkái által és Sénancourt regényének feltámasztásával. Eötvös ez új mozgalom s különösen a *Volupté* hatása alatt írta regényét, de *Karthausijának* hangulata a mozgalom előzőiben is gyökerezik és e hangulat kialakulásában nagy része van az érzelmek ama hullámszásának, mely a kölcsönhatástól erősödve vonult át Eötvös lelkén a Szalayval kötött barátság első éveiben. És mint Szalay novellájának hőse, a *Karthausi* is francia földön küzdi végig lelki tusáit és történetének háttérében feltűnik az egykorú francia társadalom rajza, csak úgy, mint *Alphonse Leveleiben*. Az együtt szőtt ábrándok és írói tervek emlékét örököltette meg Eötvös, midőn *Karthausiját* Szalay Lászlónak ajánlotta.¹⁾

Szalay második novellája, *Fridrik és Katt*, világosabb, realisabb, mint az *Alphonse Levelei*. I. Frigyes Vilmos porosz király udvarába vezet, a katonai és házi fegyelem fanatikusa szembe kerül itt a fiatal, nagyravágyó, érzelmes és önérzetében megalázott trónörökössel. Szalay nem sokat törődik a történeti hűséggel, a XVII-ik században élt Hofmanskaldau sziléziai költő házában fogatja el az elszökött királyfit. A gazdagon kínálkozó történeti és pszichológiai ellentétek kihasználása felülmulja erejét, inkább a baráti és szerelmi sentimentalismus érdekli Nagy Frigyes ifjúkori történetének rendkívül érdekes epizódjában. De Kölcsynek nagyon tetszett e kísérlet, novellákban akkor

¹⁾ Szalay Gábor: Szalay László levelei. Kastner Jenő: A karthausi helye a sentimentális regényirodalomban. Budapest, 1913. E füzet kimutatta a *Volupté* hatását Eötvös *Karthausijára*. A füzet egyszersmind hivatkozik a *Karthausiról* szóló irodalomra. L. még Joachim Merlant: *Le Roman personnel de Rousseau à Fromentin*. Paris, 1905. és Georges Sand előszavát Sénancourt Obermannjához.

oly szegény volt még irodalmunk, hogy Kölcsey ösztönözte Szalayt újabb kísérletre, mert a művésznek — úgymond — »heverni nem szabad«. Kölcsey e bátorító levelében azt mondta *Fridrik és Kattról*, hogy »sok van abban, a mi Victor Hugo mélyen hév vonásaihoz hasonlít«. Meglepő párhuzam, mert Szalay kibontakozást kereső lyrismusa nagyon is messze esik Hugo phantasiájának erejétől. De Kölcsey az idézett szavakat magánlevélben írta; tudta, hogy kedvesebbet nem mondhat Szalaynak, mint ha Hugoval némi kapcsolatba hozza, mert Szalay el volt telve Hugo Victor csodálatával. Menyasszonyának is Hugót küldi olvasmányul s különösen a szerelmi boldogságot dicsőítő költeményeit ajánlja neki; azokban Hugo rhythmusba önti, a mit Szalay lelkének lelkében érzett akkor.¹⁾

Huszoney éves volt, mikor Kölcsey e biztatását olvasta; és nem volt magyar író, a kinek méltánylata jobban esett volna lelkének. Örökké visszaemlékezett arra a néhány hónapra, melyet az 1831/2-iki őszön és télen Kölcsey mellett töltött, mint patvarista, a mikor gyakran hallgatta a magába mélyedt költőt, a mint félig énekelve szavalt verseket, észre sem véve környezetét. Szalay húsz év mulva száműzetésében, keserű humorral emlékezett vissza egy német verssorra, melyet Kölcsey a csekei magányban minduntalan szavalgatott és a mely magyarul így hangzik: Sirt e földön mindenütt találsz.²⁾

De bármennyire ragaszkodott Kölcseyhez, intésénél is többre becsülte a maga biztos érzését.

Lassanként abbahagyta költői compositióit, a nagy költők olvasása és önbírálata által szerzett tapasztalatait az irodalmi kritikában értékesítette. Az írói érdem iránt oly fogékony Szemere Pál felszólítására írta meg *Észrevételek a Musarion III. és IV. kötetéről* című munkáját 1829-ben, tizenhat éves korában.³⁾

A kis könyv feltűnő jelenség volt. A kortársak meglepetésének visszhangjával találkozunk Eötvös ez ítéletében: »tizenhat éves ifjú ennyire határozott, tiszta nézetekkel az irodalomról

¹⁾ Szalay Gábor id. h. 109., Kölcsey Minden Munkái X. k. 411. l.

²⁾ Szalay Gábor id. h. 160. l.

³⁾ Megjelent 1830-ban.

talán még soha sem lépett fel«. És igaz is, hogy meglepő a tizenhat éves kritikus nyugodt bátorsága. Nem keresi a feltűnést, hanem egyszerűen és a legtöbbször mérsékeltén, minden személyes tekintet nélkül mondja ki meggyőződését. Tisztelettel hajlik meg Kölcsey, Kazinczy és Bajza előtt, de meg is bírálja őket s olykor elég élesen. Meglepő volt továbbá a kritikus ítéletének érettsége. Nem eléggé ismeretes irodalmunkban az, hogy Szalay beható tárgyilagossággal szolgáltatott igazságot e könyvében Csokonai-nak Kazinczy és Kölcsey ellenében. Kimondja, hogy Csokonai kizárólag csak az új philologiai tekintetek (azaz a nyelvújító törekvések) kárhoztatták. A külső — úgymond — elfeledteti kritikuskainkkal a belbecset. Csokonai literaturánk egén hatalmasabb s. magánállóbb tünemény, mint Ráday és Báróczi, a kiket Kazinczy többre látszott becsülni. Kölcsey is igazságtalan volt Csokonai iránt, mikor erőszakosan hasonlította össze Bürgerrel, csak azért, hogy Schiller nyomába lépjen a popularis és pöbelhaft megkülönböztetésével. Pedig Csokonai bár követ külföldi példákat, népiesebb mint Bürger és tisztán a magyar valójából meríti népiességét. Csokonai nem oly nagy, mint a debreczeniek hiszik, de utat tört, mint Kisfaludy Sándor.

Szalay hibáztatja Kazinczyt és Kölcseyt, hogy átídomítják Csokonai dalait.

Szóval, bármennyire elismeri Szalay a nyelv- és ízlésújítás jelentőségét, Csokonai iránt tárgyilagossabb, mint a két nagy irodalmi vezér, mert azok a küzdelem szenvedélyében szükségképen igazságtalanok, míg ő teljesen átértve azt, a mit a német irodalomban a népköltészet dicsőítésére írtak, jobban méltányolhatta a debreczeni költő népiességének eredetiségét. Mint a romanticismus híve, nagyítva dicséri gróf Majláth János lovagkori és tündéries elbeszéléseit. De általában ítéletei még ma is figyelmet érdemelnek. A stylus szabatossága, a fordulatok magyarossága tekintetében kortársai közül többen fölülmulták, de kevesen versenyeztek vele az irodalmi, történeti és philosophiai tájékozottságban. Bajza szívesen és pirulás nélkül vallotta, hogy tanult egyet-mást a tíz évvel ifjabb Szalaytól. Szemere Pál Döbrentey méltánylata miatt megharagudott a fiatal kritikusra és hevesen megsértette. Szalay csak nagy nehezen, de mégis megbocsátotta a sértést leghívebb jóakarójának. Kölcsey és Kazinczy azonban

nem nehezteltek a támadás miatt, hanem elismerték Szalay kritikai hivatottságát.¹⁾

A sok sürgetésnek engedve, írt még néhány kritikai cikket, a harminczas évek végéig is, de nem teljes odaadással, mert mind jobban elmerült jogi és történeti tanulmányaiba. Ez aphoristikus cikkek azonban még sem jelentéktelenek. Szalay Jósikának legelső bírálói közé tartozik. Sokat vár Abafi és Zólyomi szerzőjétől, noha inti arra, hogy ne dolgozzék oly futólag s mélyítse a korrajzot a Báthoryak korára nézve lényegesen jellemző vallási élet motivumaival.²⁾

A bírálat értékét csökkentí az elméskedő hang, melyet némely írónk az akkori német példák félreértésével a kritikai előadás szükséges kellékének tartott s melyet Szalay jobb érzése ellenére erőltetett magára. Sokkal egyszerűbben és komolyabban ír az akkori német költészetéről az 1837-iki *Figyelmezőben*. Anastasius Grünt, Julius Mosent beható figyelemmel és meleg sympathiával ismerteti. Szereti Grünben a történeti perspektívát és a célzatokat a kor irányaira, dicséri Mosen egyszerű népiességét és bensőségét. Feltűnő volt e cikkben az egykorú német költészet alapos ismerete. A népiesnek szeretete és ajánlása kiváló és eddig nem igen méltatott érdeme Szalay László bírálatának.

Már a Jósikáról szóló bírálatban írja, hogy »a néppoesis hiánya« okozza »mindenekelőtt« szépirodalmunk ferdeségeit. »Midón Kisfaludy Károly — úgymond — áttért a néppoesisre, érezte volt, miképen a legmagasabb stanzáknak is némi szövetkezésben kelletik lenniök a népdal hangjaival s ez az, mi Kölcssey poesisének első és fő érdeme«. Nem mondja ki, de bizonyára érzi, hogy e szövetkezésnek még bensőbbé kellene fejlődnie. Ez az érzés vezeti, midőn 1837-ben egy Kölcssey Ferencznek ajánlott szépirodalmi gyűjteményről³⁾ megjegyzi, hogy »a ballada és románcz nehéz; kivált nekünk, kiknek néppoesisa olyan eredeti formákat, mikre a balladéét vagy románczét olthatná a művész, csak alig mutathat fel«. 1839-iki Uti Naplójában⁴⁾ lelkesedését

1) L. Váczy János: Kazinczy Lev. XXI. k.

2) Tudományos Gyűjtemény 1836.

3) Ormós László: Parthenon. Sárospatak 1837. (Figyelmező.)

4) Athenaeum.

a német népköltészet iránt Quinet Edgár e szavaival fejezi ki: »a német népének oly édesek, oly derültek, álomban mondatnak, félhangon, vándorcsolnakban, vagy az orsó pergése közben, vagy karácsonyi virrasztáskor, vagy hálót kiemelvén a halász a rajnai szigetek partjain. Nyugalmuk, az őserdők nyugalma, némi titkos borzalommal vegyítve mindig. A víz alszik, a lomb lenyugodott, a szarvas békén halad a cserjében, a hattyú szárnya alá rejti nyakát, de az erdő fenekén rejtezik az ellenség nyilaival és fekete lovával. Szelleme ezen énekeknek, hogy határtalan édes-ségök mellett csaknem mindig halállal végződnek, nyugalmas, könnyű, kikerülhetetlen halállal, minő az előregedett madaré, mely a fű alá búv, vagy a százados tölgyé, mely rezegve hullatja le magáról a régi ágakat.«

Szalay teljesen átérezte Quinet szavait, lelke bizonyára egyaránt fogékony volt a költészet legősibb vagy fejlettebb nyilvánulása iránt és fogékonyságát akkor sem vesztette el, mikor küzdelme a benyomások kialakításáért elfárasztotta. Nem csupán e fáradság okozta azt, hogy Szalay elhagyta a szépirodalmat. A közélet egyre élénkebb lett, a jogtudós és jövődörtörténetíró figyelmét mind szenvedélyesebben vonzották a nemzet jövőjeért vívott harcok. És ehhez még azt is hozzá kell vennünk, hogy bármennyire örült a magyar szépirodalom fejlődésének, maga az irodalmi élet, ha színfalai mögé tekintett, kedvetlenné tette. Méltatlan támadások is érték, megúnta az »apró confidenciákból és apró perfidiákból álló« írói mesterkedéseket¹⁾ ellenben a politikai életben a nagy szenvedélyek, a látkör messzesége, kárpótolta a kicsinyességeért.

A harminczas évek utolsó éveiben már csak laza kapcsolatban maradt a szépirodalommal. Még 1832-ben felügyelt Kölcsey verseinek kiadására s a negyvenes években újra részt vett műveinek teljesebb kiadásában. Amadé verseit is kiadta 1836-ban s ugyanakkor Előszót írt Kesseleőkői Majthényi Sándor Emlékéhez. Majthényi Sándor nevével meg kell állapodnunk. Gazdag, mint Szemere Pál mondja, szívből, pénzben és ismeretekben gazdag gyermekifjú volt. Szalay László úgy látszik Szemere által ismerkedett meg vele 1835 őszén. Nagyon megszerette a beteges,

¹⁾ Szalay Gábor: Levelek 68. l.

szeretetreméltó ifjút, ki Hugóért, Kölcseyért, Vörösmartyért rajongott s írói babérokra álmódott. Szalayt több évig tartó külföldi útra akarta vinni, a minék Szalay nagyon örült, mert már évek óta kívánczozott a külföldre. De Majthényi betegobb lett, folyton halálsejtelmek kínozták, s mégis egyre olvasott, mert »testemmel«, úgymond, »nem gondolok, de a lélekkel igen, azt nemesíteni legfőbb célom«. Naplója e szavakkal végződik: »Bágyadtak tagjaim, holnap többet«. És nemsokára meghalt 1836 februárjában, tizennyolczadik évében; tehát oly idős lett, mint Chatterton Tamás, az angol irodalom egyik dicsősége. Szegény Majthényink nem volt Chatterton, csak lesujtott anyjának volt gondja korán elröppent lelkének emlékére és kiadatta Szalay Lászlóval naplóját egy kis szépirodalmi kísérlettel együtt. Naplója megható olvasmány; utolsó két szavának értelmét Szalay e jegyzettel magyarázta: »holnap többet« jelszava volt egész életének. Napról-napra erősbödött abban a mi jó, a mi szép; s már oly közel volt a nap, melynek nincs holnapja.«¹⁾

Szalay Majthényi nélkül utazott a külföldön 1838/39-ben és még egyszer 1840-ben. Beszélt Tieckkel és Wolfgang Menzellel, Schlegel Ágostonnal, St. Beuvevel és Hugo Victorral, a kikkel annyit foglalkozott itthon is. Láttá Mlle Marst a Comédie Française színpadán; a kiról már *Alphonse Levele*-ben ábrándozott és Linzben három estét töltött Bacsányival. A hetvenhat éves Bacsányinak villogott a szemeharagjában, mikor az Akadémiáról volt szó, mert gyötörte a gondolat, hogy Kazinczy és Kölcsey iskolája egészen meglepedkezett róla. Szalay megértette e kínos érzést és otthon sikerrel hozta szóba Bacsányi akadémiai taggá választását.

Mikor először hazatért a külföldről, hol a festészet is felkeltette érdeklődését, báró Eötvössel és Lukács Móriczczal együtt, megalakította 1839 novemberében a Pesti Műegyletet, melynek ő lett első titkára. Fordította az Ezeregyéj regéit és a Nemzeti színház műsorát is gyarapította 1842-ben Bouchardy *Lázár pásztor* című darabjának fordításával. Bouchardy műveiben a francia romantikus dráma érzelgős és izgató melodráává fajult.

¹⁾ Kesseleőkői Majthényi Sándor emléke. Budán 1836. Szemere Pál Munkái. Szerk. Szvorényi József VII. R. 270. 1.

Bajza, mint színigazgató, a beadott drámák bírálatával is megbízta Szalayt. Hazucha lármát is csapott egyszer Bajza ellen a nagy rendetlenség miatt, mert egyik visszautasított darabját Szalaytól kellett átvennie.¹⁾

4. Ferec =
Kellencsfi

De e különféle irodalmi és művészi szolgálatok fölemlítését nem tekintjük elégséges válasznak arra a kérdésre, hogy mi az, a mi teljes egységgé köti össze Szalay szépirodalmi pályáját későbbi munkásságával.

Még azzal sem merítjük ki a választ, ha megállapítjuk, hogy Szalay átvitte érzéseinek költői hevét magánéletébe és nyilvános pályája küzdelmeibe. Hogy itt csak magánéletét érintsük, valószínűs költeménynek nevezhetjük egy-két levelét menyasszonyához, különösen azt, a hol eljegyzésük első évfordulóján visszatekint a gazdagon virágzó májusra, mely az ő félénk vágyát boldog valósággá varázsolta. Mindez kapcsolatban van ugyan első költői álmaival, de inkább azt jelentené, hogy lemondott azoknak érett művészi kialakításáról és az életben valósította meg azt, a mi szívét és phantasiáját ifjú korában izgatta. Már pedig ifjú korának rajongását és érett korának munkáját mély gondolat alakítja egységgé. Szalay a maga vallásos lelkéből, a romantikus irodalomból és a speculativ német philosophiából merítette azt a pantheistikus felfogást, mely minden kornak életében Isten akaratának megvalósulását tiszteli.

Ez a felfogás nem tekinti a multat hitvány, sötét, eldobni való lépcsőnek, hanem minden korszak eszméi és érzései szerint állapítja meg az ítélet mértékéül szolgáló értékeket. A korszakok az ily felfogás szerint önmagukban becsesek, de magukban hordják a változás csíráját is és ellentétes kifejlésükben újra becses értékeket teremtenek. Szalay előtt publicista korában a változás, az átalakulás vágya tűnt fel lényegesnek a nélkül, hogy a multat hirtelen lerombolni kívánta volna. Mikor történetiróvá lett, tekintete már nyugodtabb lévén, egyenlő érdeklődéssel fogta át a multat és azt, a mi belőle kifejlett mindaddig, míg a jelenné változott.

Az első német romantikusok legnagyobb költője, Novalis, Ofterdingenjében álomszerűen fellengző, de egzszersmind bölcs sza-

¹⁾ Szalay Gábor: Levelek 1838/40. Szmrecsányi Miklós czikke. Művészet 1911. 101. I. és Athenaeum 1838. 119. I.

vakat mondott a történetírói tárgyilagosságról: »A történetről — úgymond — csak öreg s Istenfélő emberek írjanak, olyanok, a kiknek saját története már véget ért és a kik már csak az Isten kertjébe való átültetést várják. Az ő rajzuk nem lesz sötét és borongós, sőt a mennyei kupolából kilövellő sugár mindent a legigazibb és legszebb világításban fog mutatni rajta.«

Szalay még férfikorának deléig sem jutott, mikor nagy történeti munkája megalkotásához fogott. De a szabadságharc katasztrófája által oly csalódások érték, melyek éveit sokszorosították és hirtelen hintették az öregség havát fejére és lelkére egyszersmind.

A költő szava szerint érett volt tehát nemzete történetének megírására. És midőn meghajolva az isteni gondolat előtt alázatos lélekkel bontogatta a mult titkainak szárait, belső kapcsolatba jutott azzal az irodalmi mozgalommal, melyet ifjúságában inkább külső formákban követett. Az a hév, az a lelkesült kitartás, melylyel a magyar reformkorszak irányításán s végül nagy munkáján dolgozott, ifjúkori benyomásaiból kialakult hitében gyökereztek.

II.

Centralisták.¹⁾

Száz évvel ezelőtt, Szalay László születésekor a szabadságért és nemzetiségért lelkesülő európai népek fegyvert fogtak a világhódító ellen, ki őket egy tetszése szerint igazgatott, egyetemes monarchiába akarta szorítani. Az uralkodók felhasználták a nemzetek lelkesedését, de a győzelem után nem teljesítették a jogos reményeket. A szent szövetség nyomasztó levegőjét egy történetíró mondása szerint Canning beszédei és tettei friss áramlattal hatották át. Messze hallatszott a miniszter büszke szózata, midőn az angol lobogóról beszélt, mely ott, hol ki van tűzve, a népek elnyomatását meg nem tűri. »A velem egy koruak« — írja Szalay — »midőn az iskolák padjairól első

¹⁾ A II., III. és IV. fejezetek egy része felolvasatott a M. T. Akadémia 1913 december 1-én tartott összes ülésén.

ízben kitekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyultak Canning iránt s benne a haladás, a szabadság eszméinek képviselőjét látták.¹⁾

1827-ben lelkesedett a korán érett gyermek Canningért, mikor még verseket írt, de költői álmai közt is komolyan tanult és nyílt szemmel figyelt a hazai és külföldi közéletre. Olivasta Kulcsár és Márton ujságait, de belőlük nem sokat tanult, hanem annál nagyobb mohósággal lapozta az 1790-es évek elején kiadott röpiratirodalmat az apjától reá maradt gyűjteményben és a josephinus eszmékért csak úgy hevült, mint Canning szavaiért. Veszlerle tanár előadásai a francia forradalomról fokozták Szalay meleg érdeklődését az európai demokratia felfogása iránt. Ellenben a »constitutiót obvalláló« hazafiság hidegen hagyta, sőt a »kardos és kalpagos« bús magyar gúnyos mosolyra ingerelte. De másrészt a nemzetközi demokratia érzései köréből a hazai föld felé hármasság hatása vont le. Az egyik az apai nevelés hagyományából, a másik Horváth István tanításából, a harmadik Széchenyi Hiteléből indult ki. Horváth István hatását tanítványaira b. Eötvös József így jellemzi: »Horváth néha vizsgálódásai közt talán magyarokat talált oly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak, de hogy még többször teremtett magyar érzeményeket oly tanítványai kebelében, hol azoknak nyomai sem voltak, s nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos«. Szalayban nem Horváthnak kellett teremtenie ez érzést, de a tüzet, mely az ifjú lelkében hamvadóban volt a külföldi hatások alatt és a hazai különlegességek láttára, a szeretett tudós szava úgy felszította, hogy többé soha ki nem aludt. Szalay európai ízlése és vágyai mellett is nemzeti érzésben egész életén át méltó tanítványa maradt Horváthnak. Még mikor eltér is Horváth felfogásától nagy történeti munkájában, hódolattal említi atyai barátja és tanára nevét. Széchenyit pedig valódi Prometheusnak nézte, ki életre hevített egy elmerevült nemzeti organismust. A Hitel éreztette Szalayval annak a hazafiságnak értékét, mely csalódás nélkül szeret és maró iróniát rajongással bír egyesíteni. Ellentétes érzéseinek ily kiegyenlített állapotában találta Szalayt a júliusi forrada-

¹⁾ Államférfiak és szónokok könyve II. kiadás, I. k. Pest 1864. 337 l.

lom, melyet barátaival együtt úgy ünnepelt, mint egy új kor-szak hajnalát, abban a meggyőződésben, hogy most már haladni fogunk mi is a Széchenyitől kijelölt úton.¹⁾ Két nagy külföldi útján 1838/39. és 1840-ben megismerkedett délnémet s francia jogtudósokkal, alkotmányos szabadságért küzdő publicistákkal és képviselőkkel. Lajos Fülöp országában látta megtestesülve a politikai szabadságról alkotott ideálját. Párisban naponként vendége volt az igazságügyi palotának, érdekelte a sajtó korlátlansága, Thiers és Guizot koalíciója Molé ministeriuma ellen és mindaz, a mit a büntető rendszer javításáról irtak és beszéltek. Nem igen bántotta a királyi hatalom gyengesége, Thiersnek kissé lengyel ízű elve, hogy a király uralkodik, de nem kormányoz, tetszett ekkor Szalaynak. Annál jobban bántotta Párisból hazatérve az 1839 május 8-iki királyi leirat, mely gróf Ráday Gedeont eltiltotta az országgyűlésen való megjelenéstől. Az ifjúság tüntetett a pestmegyei követ mellett és Szalay László részt vett a tüntetés rendezésében. Az a Szalay buzgólkodott Rádayért, — mondja a titkos rendőri jelentés — ki meghitt barátja az exaltált b. Eötvös Józsefnek és Ribordy-nak, a nyugtalan republikánusnak.²⁾ A rendőri tudósító valószínűleg nagyította a svájci Ribordy veszedelmességének hírét. De hogy Szalayban nincs oly forradalmi szenvedély, mely a viszonyok felforgatására törne, arról nem csupán szemlélkedő hajlama győzhette volna meg a hatóságot, hanem az a jog-philosophiai rendszer is, melyet nyíltan vallott.

Igaz, hogy ezt a philosophiát Szalay Gans Eduardtól tanulta, a történeti iskola ellenfelétől, ki tudományos kérdésekről levelezett is magyar hívével. És Gans, az *Erbrecht* szerzője olyan eszméket hirdetett, melyek a gyökeres, majdnem forradalmi átalakulásra látszottak ingerelni. »Minden mult tökéletesen meghalt a jelen számára« — írja Gans, de hegeli terminológiával hozzáteszi azután, hogy mégis él a multnak lényege, az Istentől

¹⁾ Eötvös Emlékb. Voinovich kiad. és cikke Horváthról Pesti Hirlap 1846 június 16. Szalay: *Publicistikai Dolgozatok*. II. 88/89. és Falk. id. h.

²⁾ Útjáról és Ribordyról l. b. Szalay Gábor: Szalay László levelei. A Tüntetésről szóló jelentés az osztrák belügyministerium levéltárában, Landtagsakten. E jelentést Takáts Sándor, képviselőházi levéltárnok úr lekötölező szívességének köszönhetem.

származó észszerűség, a jelenben is. Igen tanulságos és Szalaytól is ismertetett jelenet volt az, a midőn az előregedett Bentham Jeremiás ebédre hívta a Londonban tartózkodó Gans Eduardot. Bár Bentham akkor már alig fogadott valakit, vendégének akarta látni a német tudóst, ki hadat izent a történeti iskolának. De mennyire meg volt lepette a nagy utilitarius, a francia encyclopaedisták híve, ki a történeti és népies különbségeket nem akarta elismerni, midőn Gans a történetre hivatkozott és kijelentette, hogy egy történetileg fejlett alkotmányban a történeti feltételek rögtöni megsemmisítése szinte lehetetlen és ízetlen vállalkozás. Gans rendszerében tehát a mult nem volt annyira a holtak közé dobva, mint a látszat után hihetnők, de Szalay irataiban az erősebb kifakadásokat a történeti jogok ellen Gans fordulatai teszik érthetővé. Gans igazi gondolatát népszerűen fejezi ki Lerminier, kit Szalay szintén nagyra becsült és a kinek következetességét is védelmezte, midőn ép párisi tartózkodása idején felzúdult ellene a francia közvélemény az államtanácsba való kinevezése miatt. Lerminier a francia törvények jelességét abban látja, hogy egyenlően megbecsülik a multat tiszteletre méltó hagyományaiban és az emberi szellemet ellenállhatatlan haladásában. Az ember csak akkor mozoghat biztosan a jelenben, mondja Lerminier, ha szemét a jövőre függeszti, de egyszersmind figyelmesen hallgatja a mult visszhangját.¹⁾

A jövő és mult szeretetének ily egyesítése volt Szalay és általa a centralista párt jogphilosophiájának alapelve. Ebben az alapelvben gyökerezik merészségök a politikai alapgondolatok kitűzésében s egyszersmind óvatosságuk a reform fokozatos megvalósítását fejtegető programjukban.

De a ki philosophiával, nemzeti multtal és jövővel ennyire el van foglalva, a gyakorlati pályán nem érzi otthon magát. Szalay anyja ösztönzésére mégis készült a gyakorlati életre.

¹⁾ L. Gans: *Das Erbrecht I.* és Lerminier: *Introduction générale à l'histoire du Droit*, továbbá Gans: *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1836, melynek Benthamre vonatkozó részét Szalay ismertette a *Themisben* I. évf. (1837). L. továbbá Szalay Gábor: *Levelek*.

A jogot elvégezve Kölcsey, azután May pesti ügyvéd mellett, majd a királyi táblán töltötte a gyakorlati éveket. 1832-ben a helytartótanácsnál hivatalt is vállalt, a következő évben letette az ügyvédi vizgát és függetlenségi vágyától hajtva lemondott hivataláról. De mint ügyvéd nem sokra vitte az anyagi haszon dőlésében. Csak oly ügyet vállalt, a melynek igazságáról meg volt győződve és nem is fogadott el honoráriumot a szegényebb féltől. Egyáltalán jobban szeretett elmélkedni és tudományt terjesztetni, mint periratokat fogalmazni.¹⁾ Megalapította a Themist, az-első magyar folyóiratot, mely az újkori jogtudomány elveit hirdette nálunk, majd megindította az Edinburghi Szemle mintájára az első magyar hasonló célú folyóiratot, a Budapesti Szemlét (1840).

Az egyikből három füzet jelent meg (1837—1839), a másikkól két kötet. Kiváló vállalat volt mind a kettő, nem csekély volt hatásuk az irodalom, a jogi és politikai eszmék fejlődésére, de annál csekélyebb volt íróik és előfizetőik köre. Szalay első eredeti tanulmánya *Kollár Ferenczet*, mint publicistát ismergetti (1839). Jellemzi ebben a magyar jogtudomány állapotát a XVIII. században, kiemeli Szegedy és Huszthy érdemeit, különösen Szegedyben oly jogtudóst lát, a kinek már sejtelve volt arról, a mi utóbb históriai és észjognak nevezetett. Bármily becses a történeti keret, melybe Szalay Kollár képét illeszti, mégis fontosabb feladatnak véli kora hangulatának irányítását, semmint a jellemrajzot. A Kollártól fejtegetett apostoli királyi jogok ellenében a legszélsőbb, alig elérhető határig megy az egyház és állam tökéletes különválasztásának hirdetésében. Különös kedvteléssel idézi Kollárnak azt a helyét, mely megbélyegzi a terhektől szabaduló, de a szabadságot bő mértékben élvező nemeselek nemtelen indulatát. Objectiv hangon, de mégis lapangó iróniával beszéli el az 1764-iki országgyűlés felzúdulását a merész tudós ellen, ki mikor kénytelen visszavonulni, parthusi nyilat röpit a rendek felé, azt mondván, hogy az igazság és a hazai törvények szavának szabadnak kellene lennie a szabad Magyarországbán.

A gyökeres újítás gondolatát szolgálja Szalay az 1840-ben

¹⁾ Falk id. h. és Eötvös id. h.

megjelent *Codificatio* című tanulmányában is. A törvénycodex — úgy mond — természeténél fogva új korszakot igyekszik megnyitni, már Justinianus ámbár névszerint idézi forrásait, eltiltja a reájuk való hivatkozást. Áttekintí a *codificatio* tör-ténetét és kimutatja, hogy az észjogi iskola megbuktatván a történeti iskola skepticizmusát, a *codificatio* kérdését ismét életkérdéssé tette. A világ két hemisphaerájának valamennyi törvényhozása a *codificatio* terére lépett, legalább a büntetőjogra nézve végkép eldöntetett a kérdés. Így jut el a büntetőjog *codificatio*jához, mely őt és a szabadelvű magyar publicistákat akkor a legjobban érdekelte. Tudjuk, hogy már 1792-ben megindult a büntetőjogi *codificatio* munkája nálunk; az 1827-iki törvény által kinevezett választmány újra átdolgozta a büntető és javító rendszert, de 1792-vel szemben retrograd irányban. Széchenyi türelmetlen hévvel sürgette a büntetőtörvénykönyv elkészítését. Az ő nemzetnevelő rendszerének egyik sarkalatos tétele volt az, hogy a rendbontó, az alávaló bűnöket elkövető némes csak úgy bűnhődjék, mint a jobbágy. Az ő izgatása és az európai publicistika mozgalmának hatása alatt az 1839—40-iki országgyűlés országos választmányt bízott meg a büntetőrendszer kidolgozásával. Szalay tehát megvizsgálja az égetően gyakorlativá lett kérdést, hogy az országos bizottság mennyiben fogadhatja el az 1827-iki választmány munkálatát. Figyelmezteti olvasóit arra, hogy e választmány munkálatában a büntetőjogi eljárás magának a büntetőtörvénykönyvnek teszi részét s így mellékes szerepre van kárhoytatva, már pedig az eljárás legkiválóbb része a rendszernek, ezt mint külön egészt kell kezelni. A *codificatio*nak inkább formális részét tárgyalva, a jó törvénykönyv szerkesztése módját és fogalmazásának kellékeit állapítja meg. A következő évben A *Büntető Eljárásról különös tekintettel az esküdtisékekre* (1841) című munkájában a megelőző vizgálatot, majd magát a büntető pert tárgyalja. A bizonyítás módszereinek bírálatában ama következtetésre jut, hogy eddig nem sikerült a bizonyítás módjának tisztán tárgyilagos alapra fektetett tudományos rendszerezése. A subjectiv mozzanat ki nem kerülhető annak a kérdésnek megítélésében, hogy elkövette-e a vádlott a terhére rótt büntettet, vagy nem? Ezért »lélekaggodalommal járó tiszt a büntetőjogi bíróság s terhe alatt össze-

roskad az egyes, de vajon nem int-e ez bennünket, hogy miután a társaság e tiszt gyakoroltatása nélkül fenn nem állhat s miután ezt Isten kezébe nem tehetjük le, tegyük le, ha lehet a társaság kezébe?» Az esküdtszék a társaság lelkiismeretének képviselője: Tocqueville fejtette ki a legjobban, hogy az esküdtszék »a nép nevelésének egyik leghathatósabb eszköze«. Bár Szalay ennyire lelkesedik az esküdtszékért, a hazai viszonyokra gondolva, munkája végén mégis bizonyos fentartással szól róla: »Nem tagadhatni«, — úgymond — »hogy közszellem, népérettség és a szociális kiválóságok némi előleges lapítása (azaz a társadalmi ellentétek némi enyhítése) nélkül valóságos és üdvös befolyást ígérő jury nehezen gondolható«. Lehet, hogy az esküdtszék az országos választmány nem fogadja el, »de vádoló eljárás, a per minden szakában ügyvédi segéd, nyilvánosság, szóbeliség és széles alapon nyugvó recusatiói jog bizonyára jellemezni fogják az országos választmány munkáját«. Szalay reménye valóban teljesült. Mint Fayer László megjegyzi, az 1843-iki codicatorok csak egy kérdésben mentek túl Szalay eszméin, a büntetési minimumok eltörlése kérdésében. Ezt a gondolatot Szalay még nem vetette fel, ő csak az abszolút büntetések kimérésének korlátozása mellett szólt. Az országos választmány nagy nevű tagjai bizonyára nem Szalaytól kölcsönözték eszméiket, mert maguk is sokat olvastak és gondolkodtak a büntetőjogi törvényhozásról, de hasznát vették Szalay beható és világos fejtegetéseinek.

Nagyrabecsülésüket azzal is kimutatták, hogy meghívták Szalayt a büntető eljárással foglalkozó albizottság jegyzőjének. Az 1843-iki büntető javaslatok e részének szerkesztésére Szalaynak nagy befolyása volt. Az esküdtszék nem fogadta el a választmány többsége, noha Deák, Eötvös, Klauzál és Pulszky szóltak mellette. De már az 1843/4-iki országgyűlésen az alsóház többsége az intézmény mellett döntött; az esküdtszék, melyet a 30-as években csak szórványosan ajánlgattak, ekkor már népszerűsége tett szert az országban és pedig nem jogi, hanem leginkább politikai okokból. Szemere Bertalan ki is jelentette az országgyűlésen, hogy »esküdtszék nélkül a szabadság mindenütt veszélyeztetve volt«. Deák Ferencz is azt mondotta az országos választmány hetedik ülésén, hogy »az esküdtszék

behozatala könnyítené a büntetőrendszer előtti egyenlőséget és e nélkül: nulla salus.«

Hiában intette Kállay Ferencz egy röpiratában az alsóházi szónokokat, hogy »vigyázzanak, nehogy felhőt karoljanak Juno helyett«. »Vajjon a nép érti-e, tisztán felfoghatja-e a bírói tisztség természetét?« A ténykérdést kívánta az alsóház a juryre bízni, de »minden ténykérdés« — úgymond Kállay — »kapcsolatban áll először magával a ténynyel, másodsor a vádlottal, harmadszor a törvénynyel, mely a bűn felett rendelkezik. A politikai szabadság még a legszínesebb ok a juryk felállítása mellett, de gondoljuk meg, hogy az igazság sokkal szentebb, mintsem hogy az eszközül szolgálhasson arra a célra«. Kállay érvei nem bírták legyőzni a népszerű áramlatot, még Szalay is határozottabban pártolta az esküdtszékét az országgyűlés eloszlása után, mint 1841-ben. 1846-ban már úgy látta, hogy a magyar közszellem és politikai érettség magasabb fokon áll, mint a rajnai német tartományokban, a hol a jurynek jó hatását tapasztalták. Nem a népek jogérzetét veszi a hasonlítás mértékéül, hanem a politikai szenvedélyességet, melyet közszellemnek vagy érettségnek nevez.

Egyáltalán bármilyen szakszerűek is fejtegetései a büntetőjogról, neki is majdnem úgy, mint Széchenyinek, a politikai szempont igen lényeges a reform e kérdésében. Hiszen — úgymond — »minden politikai átalakulás vagy kezdetét vette a büntető reformmal, vagy bevégeztetett általa.«¹⁾

Mint a büntető törvényjavaslat egyik szerkesztője, úgyszólván a magyar politikai élet vezetőinek körébe jutott. Az 1843/4. országgyűlésre Korpona városa követének választotta. Szalay nem sokszor beszélt és akkor sem sokat, de minden beszéde figyelmet keltett, sőt az egyik történeti jelentőségre emelkedett. Először az országgyűlési szabad hírlapokról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából beszélt. E javaslat a szántsándékos hazug tudósításokra szigorú büntetéseket szabott. Szalay pártolta a

¹⁾ Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* Budapest, 1896—1902. I—IV. Szalay: *Publicistikai Dolgozatok*, I., II. Tarnai János: *Huszonkét Levél*, Budapest, 1885. Pulszky F.: *Életem és Korom*, I. 195—223. II. és Kállay Ferencz: *Az Esküött Székről*, Pesten, 1844.

javaslatot, de a büntetés fokozatában a minimum kihagyását ajánlotta, hogy ellentétbe ne jusson a törvényhozás a büntető törvényjavaslat rendszerével. Módosítását egyhangúlag elfogadták. A magyar nyelv ügyében Szentkirályi indítványát támogattá, mely szerint minden királyi kinevezéstől függő horvátországi tisztviselő 10 év lefolyta alatt magyarul tudni tartozzék. Őt — így szól Szalay — »azon eszme, hogy az ország nagy és dicső leend, hidegen hagyja, ha mellé nem gondolja, hogy ez ország Magyarország marad. A kormánynak meg kellene gondolnia, hogy veszély esetén egyedül a magyar nemzetre támaszkodhatik«. Ép ily intransigens volt a vallási kérdésben is. Wurda Károly, a győri káptalan követe, nagy feltűnést keltett a 17. kerületi ülésen, midőn hivatkozván Lactantius szavaira: religio est liberima, azt indítványozta a vegyes házasságok s az áttérések tárgyalásakor, hogy mindegyik vallás szabadon mozoghasson, azaz függetlenül a világi hatalomtól. A szabadelvűek ünnepelték Wurdát, de Szalay, ki Kollárról szóló értekezésében ugyanezt az elvet hirdette, most az alkalmazásra gondolva, módosította elvét és Wurda ellen fordult. Ez az indítvány helyén volna — úgymond — Amerikában, hol a papságnak nincs befolyása a törvényhozásra, vagy Franciaországban, hol a polgári házasság egyszersmind polgári szerződés s hol polgári temetést is ismernek, de nincs helyén nálunk, hol a klerusnak hatalmas befolyása van a törvényhozásra, a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra. Nálunk a statusquo fentartásával kimondani az egyház függetlenségét az államtól, annyit jelent, mint a gyengét megkötözve adni át a hatalmasnak. A vegyes házasságokra nézve, mondotta máskor, hiába hivatkozik a klerus a dogmákra, mert az állam laikus és a dogmákkal csak állami célból foglalkozik. Lehetne segíteni e bajon azzal, hogy a király mint apostoli király kényszerítse a papságot a vegyes házasságok megáldására. De ő e módra nem szavaz, mert az tisztán történelmi alapon nyugszik és napjainkban — így szól Gans tanítványa — az, minek nincs más alapja, összeroskad. Segíthetni e bajon polgári házassággal, de ez még időelőtti. Azért járul ahhoz az indítványhoz, hogy a felek vegyes házasságot evangélikus pap előtt is köthessenek. Beszédei az ifjúságnak nagyon tetszettek és mivel Sötér, a mosonyi követ, megróttá Szalaynak egy kifakadását a papok ellen,

az ifjúság a megrovást macskazenével torolta meg. Szalay még fiatal volt s ép akkor szerelmes is, boldogan sütkérezett tehát feltetsző dicsőségének sugaraiban. A szabad királyi városok szavazati jogának kérdésében már tartott egy érdekes beszédet az országgyűlés kezdetén, de 1843 szeptember 27-én, mikor másodszor beszélt ez ügyben, szónoklatával messze túlszárnyalta minden eddigi sikerét. A kérdés nagy izgalmat keltett akkor. Jászay Pál könyvet írt annak bizonyítására, hogy a sz. k. városok régebben külön-külön szavaztak az országgyűlésen és csak újabb keletű az a visszaélés, mely szerint a 47 kir. város követei együttesen egyetlen szavazattal rendelkeztek. Fábry István, Bártfa városa éles tollú jegyzője, a jogegyenlőség századához illetlen dolognak mondotta azt, hogy az ország 600.000 szabad polgára meg van fosztva törvényhozási jogától. Az alsóház érezte e sérelem jogsultságát, de a városok szavazatait nem akarta addig gyarapítani, a míg a városi követeket nem a polgárság, hanem egy csekély számú, önmagát kiegészítő s a kormánytól nem mindig független testület választja. Azért a városok rendezése nélkül nem akart a szavazatok kérdésébe bocsátkozni. Végre a már említett 1843 szeptember 27-iki ülésen napirendre került a sz. k. városok rendezéséről szóló javaslat. A követek székei, a padok és karzatok telve voltak. Mindenki feszülten várta a tárgyalás kezdetét, de a kíváncsiságot kemény próbára tette a városi képviselők követelése. Azt kívánták, hogy az érdemleges tanácskozás kezdete előtt adják meg a rendek a városi szavazatokat, nehogy »róluk nélkülök« tárgyaljon az országgyűlés. Arra a gondolatra, hogy a városok a városi szavazatok hozzájárulása nélkül rendeztetnek, Fábry István szavai szerint a polgárok keblében »megújultak az 1825-ik év óta folytonosan vérző sebek«. Mikor a rendek már türelmetlenül hallgatták a városi követek szónoklatait, felkelt helyéről Szalay László. Külseje nem volt olyan, hogy csendre, figyelemre kényszerítse a nyugtalan hallgatóságot. Középtermetű volt és nem erős testalkatú. Rövid látású, mély üregbe vonult szeméből szelíd fény világlott, villámok nem cikáztak belőle. Halvány arcán szinte megmervült egy fájdalmas vonás. Előadása, tartása komoly, méltóságos és egyszerű volt. Férfias, tiszta, mély hangon szólt, nem meglepő fordulatokkal, de mindig tartalmasan s a mellett változatosan, folyvást céljára törve.

Legelső szavai már figyelmet keltettek, majd síri csendben hallgatták, Beöthy Ödön visszafordulva székében, az egész beszéd alatt le nem vette szemét a szónokról. Szalay ugyanis egyszerre kiemelte a vitát az osztályok féltékenységének, a szabályok akadályainak kicsinyes köréből. Nem is ügyelt a városi követektől felvetett sérelemre. Összekapcsolta a városi ügyet Magyarország teljes átalakulásának kérdésével. Magyarország most 1789-ben van, — úgymond — de forradalma békés lesz, a magyar tiers état is mindenné lesz, mint a francia, de nem mint különálló osztály, hanem lesimitva a többieknek szegletességét, magába fog olvasztani mindent, a mi nem korunkba való. Nemcsak a városokat, hanem a megyéket is rendeznünk kell. Törjük össze a mintát, mint a művész, hogy a romokon emelkedjék az új alkotás, a koncentrikus magyar birodalom. Mert nem municipalis foederalismus a végcél. Nekünk száz különvált érdeket kell összpontosítani, nekünk több nemzetiség fölébe kell emelnünk a magyart. Az országgyűlésen nem karokat és rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzet képviselőit akarja látni. Mikor a szónok leült, kitört a hallgatóság lelkesedése. Pedig a népképviselet eszméje ekkor már nem volt meglepő vagy szokatlan. Hiszen hogy mást ne említsek, Beöthy Ödön már 1840 márczius 8-án senkitől sem pártolva indítványozta az alsóházban a népképviseletet. S mégis mindez, a mit Szalay elmondott, úgy hatott, mintha felfedezés lett volna.

A népképviselet lényege, összeférhetetlensége a megyei foederalismussal, a polgárság nagy hivatása egy minden osztályellentétet eltüntető magyar társadalom alakítására ily behatóan, a bölcs tapintat és a nemes illuziók ilyen érdekes vegyületével és a jövőt már ennyire előre érző hittel még nem voltak kifejtve sehol a magyar közéletben. A centralista párt programját ez a szónoklat mutatta be az országnak. Szalay addigi irataiban és munkásságával mintegy előre hirdette azt az alapeszmét, melyet a szeptember 27-iki beszéd teljes mivoltában a világ elé állított. Most tűnt ki világosan, hogy Szalay Kollárról szóló tanulmánya, a codificatióra vonatkozó iratai és büntetőjogi munkássága már a teljes jogegyenlőség kiküzdésén, a társadalmi egység megalakításán, a törvényhozásban központosított s nem a nemesi

gyűléseken szétforgácsolt nemzeti akarat érvényesítésén fáradoztak.¹⁾

De a most már hírneves publicista mint magánember nehéz helyzetben volt. Sokat dolgozott a megélhetésért, országgyűlési tudósításokat írt egy ideig a *Pesti Hírlap*nak, majd a württembergi és angolországi bécsi követségeknek. Pedig családot akart alapítani, szeretett volna állandóbb foglalkozást, mely a hozzátartozók jövőjét biztosítsa. Ily hangulatban csábította a gondolat, hogy a kormánytól valami megbízatást, vagy talán hivatalt vállaljon, politikai elveinek megsértése nélkül. A kormány ilyen jelöltnek nehezen bírt helyet találni a hivatali karban, noha szeretett volna tenni valamit Szalayért, a kit a legfényesebb ajánlatok sem tántorítottak el, már csak azért sem, mert félt a bürokratikus lekötöttségtől. Ilyenformán a tárgyalások hónapokig elhúzódtak, míg végre Landerer 1844 januárjában felajánlotta Szalaynak a *Pesti Hírlap* szerkesztését. Szalay örült az ajánlatnak, július 1-én átvette a szerkesztést, de úgy érezte, hogy félremagyarázhatják vállalkozását, mert a közhit szerint Landerer a titkos rendőrség embere volt és így a szerkesztőségből kiszorított Kossuth Lajos örökségének elfoglalása nyugtalanította Szalay érzékenységét. Ezért ahhoz fordult, ki a politikai lelkiismeret kérdéseiben az országnak oraculumuma volt. Deák Ferencz már a büntetőjogi választmány tárgyalásai közben megszerette Szalay Lászlót. A legbensőbb barátság hangján válaszolt most az új szerkesztőnek; kijelentette, hogy a mentegetődzés lehetőségének még a gondolatát is visszautasítja, mert Szalay csak meleg köszönetet érdemelt azért, hogy átvette a szerkesztést.²⁾ Ez a bátorítás fokozta Szalay ambícióját.

Szalay már Kossuth *Pesti Hírlap*jában is elmélkedett a journalistika veszélyeiről és hivatásáról. Ismervén a francia s német viszonyokat, kifejtette, hogy a hírlapok terjesztik a fölü-

1) Kovács Ferencz: *Az 1843/4-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla Naplója*. Budapest, 1894, I., II., b. Szalay Gábor: *Levelek*, Csengery Antal: *Magyar Szónokok és Statusférjak*. Pest, 1851 515. s. kk. Falk, Flegler id. h. és *Bártfa városa a királyhoz* 1843 nov. 2. (Budapest szűfvárosi levéltár). Jászay Pál: *A sz. k. városok szavazatjoga*. Pest, 1843.

2) b. Szalay Gábor: *Levelek és Váczy János: Deák Ferencz Emlékezete*. (Levelek.) Budapest, 1890. 137.

letességet, a lelketlen érzékiséget, a rágalmazás gonosz szenvedélyét, de mégis szükségesek a demokratikus korban, a mikor új kerekék, új rugók illesztettek a társasági gépbe. Nálunk — úgy hitte — kikerüli majd a hírlapíró az örvényeket; remélte, hogy a magyar journalista ostorozója lesz a visszaélésnek, terjesztője a kegyeletnek s védelmezője minden nemzeti és emberi érdeknek. Ő legalább így fogta fel hírlapírói hivatását. Eszmék által kívánt hatni, éles gúnnyal is polemizált, de soha személyeket nem bántott. Kossuth vezércikkeinek lángoló szenvedélyességét, keleties színpompáját Szalay hírlapjának cikkei nem bírták s részben nem is kívánták elérni. Szalay és barátai tanítottak, irányítottak, nem felkorbácsolni, de nemesíteni akarták az érzéseket. Nekik a hírlap valósággal egyházi szószék volt, honnan mély meggyőződéssel vakmerőség nélkül, de senkitől sem félve, erős és egyszerű szavakkal hirdették eszük és szívék sugallatát. Félig hitt eszmékkel, csalfa ábrándokkal, vagy a párt-düh oktalan gyűlölségével terjesztetni a közönség közt a tájékozatlanságot és durvaságot, nekik oly bűnnek látszott, mint a kutak mérgezése vagy a kiskorúak félrevezetése. Szalay mint prózaíró a *Pesti Hírlap*ban elemében volt. Stylusa itt mozgalmasabb, fordulatokban gazdagabb és nem ritkán több erély és hangulat is van hírlapi cikkeiben, mint kritikai, vagy tudós munkáiban. Polemiája leleményes elmésséggel és diadalmas erővel veri le az ellenfélt. Cikkeit szárazoknak tartották azok, kik a hírlaptól csak pillanatnyi szórakozást, vagy izgató hatást kívánnak. De kiket a politikai eszméknek kifejlése és az ellenálló erőkkkel való összeütközése mélyen érdekel, megbecsülik Szalay cikkeinek stilstikai érdemeit is. Tartalmuk a történeti fejlődést erős lendülettel vitte tovább. Igaz, hogy itt hatalmasan segítették társai: Eötvös, Trefort, később Csengery s még később Kemény Zsigmond. De a centralista csoport vezetői, az irányító főbb eszmék első és leghatásosabb hirdetői b. Eötvös József és Szalay László voltak. Eötvös Szalayról mondott emlékbeszédében a centralista párt minden dicsőségének és felelősségének terhét barátjára hárítja. A történet ítéletét azonban ez a szerénység ki nem fejezi. Eötvös satyrikus regényével, eszméi, érzései gazdagságával, genialis képeivel és hirtelenül kipattanó elmésségének gyújtó szikráival a centralisták irányának félelmetes s egyszerű-

smind meleg vonzalmat keltő bajnoka volt. Szalay annyiban osztályosa dicsőségének, hogy Eötvössel együtt álmódozott Magyarország jövőjéről, hogy tanult tőle, de ő is sokra tanította, hogy először fejtette ki a centralista programot az országházban, hogy a párt első közlönyének szerkesztője s mindvégig legnagyobb jogtudósa volt.

Hírlapjában visszatért azokra az eszmékre, melyeket első tanulmányaiiban s első nagy beszédében hirdetett. Csakhogy most részletesebb volt s új tárgyakat is fejtegetett. Szerencsés rövidséggel foglalta össze a centralista párt programját e szavakban : mi az összes nemzeti érdekeknek egységét vettük célba s ezért jelszavunk : centralisatio. Ezért szükséges az országgyűlés függetlenségének megteremtése. Ezt a függetlenséget a verificatio mostani rendszerével nem érhetjük el, a verificatiót ki kell vennünk a municipiumok kezéből és az alsóházra bízunk. Sarktétele az igazi parlamentarismusnak az, hogy a parlament két házának belső ügyét csak az illető ház maga döntheti el. A francia törvény is a követi kamarára bízta az igazolást 1831-ben. Továbbá szükséges föltétele a parlament függetlenségének az évenkénti országgyűlés háromévi periodusokkal, meg kell szüntetnünk az utasítási rendszert és csorbítanunk kell a statutarius jogot. E jog helyett a kérvényezés jogát használják a municipiumok. Tehát a centralisatio művét az országgyűlés centralisatiójával kell kezdenünk. Most tulajdonkép nincs is igazi municipalis rendszerünk, mert a törvényhatóságok gátolják a községi élet önállóságát. Már pedig oly centralisatio kívánatos, mely széles basison nyugvó községrendszeren emelkedhessék. Tekintetbe akarja venni politikai helyzetünket. Nekünk szükségünk van a monarchiára és annak mireánk, közös ellenségeink, közös anyagi érdekeink vannak, bizalommal kell tehát lennünk egymás iránt s e bizodalom csak úgy lehetséges, ha bennünket felelős kormány igazgat és az országgyűlésen a nemzeti, nem rendi képviselők ülnek. Az országgyűlés máris kimondotta a kormány felelőségének elvét bizonyos kérdésekben, ezt az utat folytatnunk kell, a felelős kormány és az alkotmányos központosítás eszméinek át kell hatnia minden intézkedésünket. Már pedig a felelősséggel a mostani ügynevezett municipalis rendszer nem fér meg. Nem érti azokat, kik az esküdtszéket pártolják s mégis a hatalomnak

megyei commassatióját kívánják, hiszen az esküdtszékek felmentik a Nos Universitast egyik foglalatossága alól, mely megakadályozza a valódi közigazgatásban. Szalay 1845 június 27-én elbúcsúzott a *Pesti Hirlap* olvasóitól mint szerkesztő, átadva a tisztet méltó utódjának, Csengery Antalnak. De azért folytatta munkásságát barátja lapjában egészen a felelős ministerium megalkotásáig. Az angol institutiók helyett a francziákat ajánlotta követésre. Angliában hatalmas a szabadság és a közszellem, de nincs igazi jogegyenlőség, ellenben a francia törvényhozás typusa, tükre a polgári haladás eszméinek. Ne borzadjon vissza az olvasó a tudós epithetontól. »Ha nem akar silány lenni, kell, hogy tudós legyen a publicista«. A parlamentarizmus gyökeret nem verhet mindaddig, mielőtt alaptételei a közmegvitatás izzó tüzéből ki nem keltek. Országos kormányformák, sajtótörvény, jury, a valódi alkotmányos biztosítékek és nem a megye. Megyei és községi rendezés, közmunkák és adóügy, büntetőjogi intézkedések, s a távolban már felmagasló polgári törvénykönyv, mint zárköve az összes épületeknek, megannyi parallellái lesznek a központosítás politikai formáinak. A központosítás ellenségei nem sejtették, hogy midőn az ellenzék a kérvényező jogot, s a követigazolásnak a táblára ruházását pártolta és az utasításokat ellenezte, már a centralisatio talaján állott. Kövessenek el elvtársaink mindent, — írja 1845-ben — hogy a jövő országgyűlésen életbe lépjen a büntetőtörvényjavaslat, mely a múlt országgyűlés vitái után még mindig csak javaslat maradt. Idézi Mittermaiert, Németország első büntetőjogászát, ki a legnagyobb dicsérettel szólt a magyar javaslatról, melyet Szalay fordított le számára. Ez a dicséret nemzetünknek nagy elégtétel és Szalay most kifejti, hogy miért érdemelte meg a munka a legilletékesebb forum elismerését. Ime, úgymond, a büntetőtörvénykönyv szerkesztésével kitüntette az ellenzék, mit várhatunk tőle, szilárd vezérelt mellett és utasítások nélkül. E gondolatra minduntalan visszatér, mert hiszen »sokféle tárgyhoz szólunk másfél éven át a *Pesti Hirlapban*, de mindezen kérdések felett van, mint basilikán a kereszt, mint a város ezer tetői felett a megváltás jelképe: a népképviselő és felelőség elve«. A büntetőreformnál is folyvást tekintettel kell lennünk az alkotmányosságra, itt minden elméletnek két szempontból kell kiindulnia: a jog és politika szem-

pontjából. Arra hivatkoznak, hogy sürgősebb most a jobbágyviszonyok rendezése, de a míg nincs kimondva az egyenlőség a büntetőtörvény előtt, mindaddig ne mondjuk statusnak e földet, mindaddig a jobbágyi viszonyok végső elintézéséről álmodnunk sem lehet. Szükségesnek tartja a büntetőtörvénykönyvben az intézkedést a már megtörtént törvénytelen eljárásnak minél hamarább való megszüntetése iránt. Pártolja evégből a kisebbségi indítványban ajánlott iudicium articulare, melynek tagjait a korona és a Rendek választanák. Ez az intézkedés is kigöngyölné az országot feudális pólyáiból és törvényszéki daraboltóságából közelebb hozná az egy és erős kormány eszméjéhez. A lakás sérthetetlenségét is erősebben kívánja védelmezni egy indítványával. Azután áttér az 1843/4-ben kisebbségben maradt honosítási törvényjavaslatra. Itt magas elvi állásponton kezd. Ellenzi a majoratusokat, de mi ismerünk — úgymond — egy szent fidei commissumot, egy hitbizományi birtokot, melyen nem szabad túladnunk soha, s melyet ennél fogva magasztosabb ősiség bilincseibe kell fűznünk, értem a magyar nemzetiséget. Ennek megőrzése végett kívánja a honosítási törvényt, tekintettel az ősiség eltörlésével és a zsidóemancipációval beálló változásokra.

Ezután részletesen, nagy ismeretekkel s éles kritikával bírálja a javaslat paragraphusait a humanismus, a nemzetiség és jogegyenlőség szempontjából. Hasonló tájékozottsággal értekezik 1847-ben az egyesületi jogról, mint a közszabadság egyik nagy garantiájáról. Itt is szószólója a legnagyobb szabadságnak, még a francia törvényeken is túlmegy az egyesületek szabadságának biztosításában. De most a parlament és a pártok kérdése égetővé vált. Hajlandó ő is Csengeryvel és Eötvössel együtt a megye ellen abbahagyni a hadjáratot, mert végre is, míg a parlamentben s a kormányban nincs elég garantiánk, szükséges régi kipróbált mód szerint a megyékre támaszkodnunk. És az ellenzéknek egyetértésre is szüksége van, midőn a conservatív táborban erős a szövetség. Most inkább az évenkénti országgyűlés s a követi verificatio rendezését sürgeti, mert ezekben az ellenzék egyetértett; az utasítások megszüntetését csak fokként kívánja eszközölni. Összes hírlapi cikkei közt talán a legbecsebb a választói jogról közzétett sorozat. Ez a cikksorozat

mutatja, hogy Szalay még ifjúságában sem volt radikális demokrata. Az általános választói jog hívei a »visionariusok növelésében nőtték nagygyá« így kezdi fejtegetéseit. Az általános szavazati jog apostolai — fejtegeteti tovább — desorganisáló elv mellett buzgólkodnak az érzelgősség azon álpathosával, mely egymaga elégséges jóízű ember előtt gyanussá tenni az ügyet. A status tagja nem hozza magával a választói jogot a világra, hanem felruháztatik vele bizonyos feltételek alatt. Az észbeli és erkölcsi biztosíték adja meg a választói jog képességét. Híve a titkos szavazásnak, mely a megvesztegetés ellen óvó rendszabály. E mótely ellen törvényt kell hozni, mely a megvesztegetőt bünteti s nem azt, ki a pénzt elfogadja. A választási képesség alapjául az értelmiséget, nem a vagyont kell meghatározni. De az észbeli biztosítéknak egyik fő jelentősége mégis a vagyon és az ezen alapuló census. A census megállapításánál a jövedelem s nem az adó mennyiségéből kell kiindulnunk.

1. Ezekről a kérdésekről szükséges elmélkednünk, mert — írja 1847 április 25-én — a kenyértörés órája közelebb jó mindinkább. Annyi bizonyos, hogy minket megdönthetnek, de a képviseleti kormány jövendőjét nem. A képviseleti rendszert az újabb időkor »legnagyobb és legüdvösebb találmányának« tartotta. Ennek a dicső találmánynak bővebb ismertetésére írta Szalay a *Szónokok és statusférjak könyvét*.

A francia és angol parlamenti élet hőseit mutatja be e gyűjteményében a magyar közönségnek. Egyik tanulmányában St. Beuvere hivatkozik, kit a francia irodalom legjelesebb biographusának nevez. Lehetetlen volt jobb minta után indulnia élet- és jellemrajzban. De Szalayt nem a pszichológiai fejlesztés érdekli Fox, Pitt, Thiers, O'Connell vagy Guizót jellemrajzában, hanem inkább eszméik ismertetése. Bő mutatványokat közöl hőseinek beszédeiből, mert a parlamenti szabadság erejét és fényét akarja éreztetni a rendiségben elfogult magyar olvasóval. Mirabeauról írt tanulmánya a legélénkebb, még itt törekszik leginkább az egyénítésre, de itt is inkább védelmez, mint jellemez. Tájékozottsága az újkori parlamentarismus történetében valóban rendkívüli volt. Beöthy Ákos nem ok nélkül írja e két kötetéről, hogy Szalay »bő tárgyismerete májdnem feleslegessé teszi a külföldi művek használatát.«

És így áttekintve mindazt, a mit Szalay a centralista eszmék terjesztése végett írt, lehetetlen kikerülnünk azt a feladatot, hogy véleményt mondjunk Szalay és barátjai törekvésének történeti értékéről. Nem kerülhetjük ki ezt a feladatot már csak azért sem, mert Keményen és Csengeryn kezdve egészen Beöthy Ákosig igen szétágazik a történetírók felfogása e tárgyban; egyező vélemény még nem alakult ki irodalmunkban a centralistákról.

Már az egykoruak szemükre hányták, hogy hadjáratuk a megyék ellen nem időszerű. Ebben a szemrehányásban az ellenzék minden árnyalata egyetértett. Kossuth csak úgy, mint Deák vagy Kovács Lajos; Széchenyi és a conservatívek is hasonló véleményen voltak. Az administratori rendszer nyomása alatt maguk a centralisták is meghajoltak a különböző oldalról ellenük irányított érvek előtt és Csengery kijelentette 1846-ban, hogy az ellenzék egyetértése kedvéért nem folytatják a hadjáratot a megyék ellen. Mindamellett el kell ismernünk, hogy mindaz, a mit Eötvös, Szalay és Csengery a közigazgatás átalakításáról, a megyei rendszer szörnyű visszaéléseiről s a megyének a parlamentaris kormányhoz való viszonyáról írtak, nem vezett el a jövő fejlődésre nézve. A mikor ők írtak, az országnak még okvetlenül szüksége volt az akkori megyei jogkör jó részére, de fejtegetéseik nem avultak el, sőt értékük folyvást növekszik, frissességük daczolni látszik az idő erejével.

Általánosan elfogadott vélemény az, hogy a parlamentáris kormányformának a centralisták voltak igazi úttörői és hogy az ő felfogásuk öltött testet az 1848-iki törvényekben. De kevesen akarják észrevenni, hogy a centralisták tulajdonkép nem a felelős ministeriumra támaszkodó parlamenti rendszert sürgették. Szalay egyáltalán nem is említi a minister szót, Eötvös pedig egészen határozottan mondja, hogy nem egységes ministeriumot akar franczia vagy angol minta szerint. Ők csak parlamenti kormányformát követeltek, de egy ideig legalább nem igen kívánták tágítani a régi dicasteriumok kereteit. Egyelőre csak tökéletesíteni kívánták azt a rendszert, melynek kezdete már meg volt a régi magyar parlamenti életben, melynek Széchenyi is kívánta messzebb terjesztését s melyet már az 1843/44-iki országgyűlési határozatok valóban közel vittek a valósuláshoz.

E törekvések szerint a kormányzat egyes ágaiért, a helytartó-tanács tagjai vagy más külön hatóságok vállalnák el a felelőséget a magyar országgyűlés előtt. A felelős kormányrendszert ilyen értelemben majdnem az egész ellenzék követelte. A különbség a centralisták és az ellenzék közt e kérdésben az volt, hogy ők a felelősség elvét programjuk élére állították és mint optimisták a teljesen kialakult felelős kormányrendszerről nem mint távoli eshetőségről beszéltek, hanem mint a közel jövőben okvetlenül megvalósuló kormányformáról. Ez optimismusban s a felelősség elvének ily kiemelésében az ellenzék vezető férfiai közt talán csak Kossuth Lajos volt a centralistákkal egy hiten. A népképviselőt neki régi programja volt; mikor elbúcsúzott a *Pesti Hírlap* olvasóitól 1844 június 30-iki cikkében, kimondotta, hogy neki »magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell, mert e szó mindent magában foglal«. Az ő erélye, az ő iniciatívája nélkül a felelős kormányrendszer nem lett volna oly kimagasló kérdése a politikai helyzetnek az utolsó rendi országgyűlés kezdetén, mint a minő valóban volt. És azt is tudjuk, hogy a februári forradalom kitörése előtt a conservatívek és Kossuth a felelős kormányrendszer oly formájában állapodtak meg, mint a minőt Eötvös és Szalay is óhajtottak. Csak a februári forradalom hatása alatt tért át Kossuth a felelős ministerium rendszerére, de nem mintha plágiumot követett volna el a centralista programon, hanem mivel az európai forradalom hatása merészségét növelte s mivel akkor Európászerte forradalmi átalakulás felelős ministerium nélkül nem igen volt lehetséges. Igaz, hogy a centralisták, a mikor a régi rendszerű felelősség kibővítését sürgették, egyszersmind czéloztak arra, vagy elég világosan ki is mondták, hogy az a kibővítés csak átmenet a felelős ministerium parlamentáris formájára, az újkornak e dicső találmányára. E tekintetben is megelőzte őket Széchenyi, ki a népképviselőt eszméjét már megpendítette első munkáiban és később is dicsőítette az igazi parlamentarismust Angliára hivatkozva. Azonban a centralisták e hangulatkeltésének nem volt hatása, mert népszerűtlenek voltak a megyék ellen intézett támadások miatt és ha már a hangulatkeltés érdemét vesszük számba, Kossuth Lajosnak az a gondolata, hogy magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell az

országának, mélyebben hatott a magyar kedélyekre, mint a centralisták idegenszerű fejtegetései. Kossuth azonban csak a megyék jogkörének lehető kímélésében kereste a népképviselőnek magyar-formáját és 1848 márcziusában tulajdonkép szintén doctrinair lett a continentalis csalódásnak hatása alatt, mely az angol parlamentarismus átültetését idegen talajba ép oly könnyű, mint egyedül üdvözítő eljárásnak hitte.

És ezért méltán nevezték el a centralistákat doctrinaireknek. Mert ez a szó nem annyit jelent, mint tudós publicista; ha annyit jelentene, Eötvös és Szalay ragyogó védelme, melyet a tudományos publicisztika mellett írtak, feleslegessé tenne e kérdésben minden szót. De a doctrinarismus a tényeknek nem közvetlen szemléleten alapuló, hanem elméletekben elfogult felfogását jelenti. Széchenyi ezért támadta a centralistákat. Kijelentette, hogy mi Ausztriával érdekházasságban élvén, nem oly könnyen valósíthatjuk meg a parlamentarismust, mint a magánosan élő boldog statusok. Eötvös és Szalay e támadással szemben arra hivatkoztak, hogy át vannak ők is hatva az érdekházasság szükségének érzésétől. Eötvös kifejtette, hogy az 1608-iki k. e. törvények szerint Magyarországnak joga van a közigazgatás minden ágában önállóan felelős kormányzatot megalapítani, a mi egészen kétségtelen. De Eötvös felejtette, hogy az 1608-iki törvényeket tulajdonkép sohasem, vagy csak egy esztendeig hajtották végre s hogy azok, kik végrehajtásukat komolyan kívánták, fegyvert voltak kénytelenek fogni a hatalom ellen. A centralisták pedig irtóztak a forradalomtól. Szalay idézte O'Connell beszédének ezt a helyét: »Életem teoriája mindig abban állott, hogy a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy elérettessék, ha egyetlenegy csepp embervér kiontásába kerül«. Igen, de a midőn a centralisták egyrészt a minden kormányzati ágra kiterjeszkedő felelősséget sürgették s másrészt nem is próbálták formulázni a közös ügyek kezelésének módját, oly rést hagytak rendszerükben, melyen át kényelmes út vezetett a véres összetűzéshez.

Széchenyinek egy másik ellenvetése a centralisták által könnyen elérhetőnek és mindennél üdvösebbnek feltüntetett nyugati parlamentarismus ellen még mélyebb volt, mint az

előbbi. Szerinte oly országban, hol az erkölcsi disciplina értékét nem igen ismerik, hol van ugyan szolgálai függés, de nincs igazi tiszteleten és közszellemen alapuló összetartás s alárendelés, hol sokan magukat tartják a világ centrumának, hol a pártok nem egymást felváltani, hanem egymást felfalni törekcszenek, ott még igen korai dolog az angol parlamentarismus intézménynyé emelésére gondolnunk. A nemzeteknek meg kell érniök a teljesen szabad intézményekre, mert különben szenvednek miattuk. Ellenben a doctrinairek felfogása szerint »az institutiókat kell változtatni, nem az embereket; az új institutiók megtermik az embereket is«. Széchenyi is ismerte az institutiók hatását, de ki is bírta számítani vagy legalább ösztönszerűen érezte, hogy mely intézmények, minő körülmények közt s mennyiben bírnak átalakítóan hatni.

Mindamellettt a centralisták a parlamenti kormányformáért vívott harczzzal nagy érdemet szereztek. Mert érveik e harczzban mindig szoros kapcsolatban voltak a jogegyenlőség eszméjével. Ezen a téren erősen elősegítették annak az ellenzéknek munkáját, melytől majd hogy elszakadtak. És ebben az eszmekörben a külső forradalmi hatások nélkül is az általános hangulat nyomása alatt lehetséges volt a folytonos, békés haladás.

És így, ha netalán másutt kerestük is a centralisták érdemeit, mint a hol rendesen keresni szokás, nem vétettünk emlékkük ellen, mert kiemeltük jótékony hatásukat a maguk korára és a jövő fejlődésre nézve.¹⁾

¹⁾ Szalay László: *Publicistikai dolgozatok* I., II. Eötvös: *Reform és Hirlapi cikkek* (Voinovich kiadása). Ballagi Géza könyve (Mill. Tört. IX. k.). Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. Beksits Gusztáv: *A magyar doctrinairek*. Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Kemény Zsigmond: *A forradalom után*. Kónyi M.: *Deák F. beszédei*. II. kiadás, II. köt., 180. l. Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. Széchenyit nem szósz szerint idézem, csak gondolatait foglalom össze a magam szavával. L. erre nézve cikkemet: *Magyar Figyelő* 1913 július 15.

III.

Diplomatia 1848—49-ben.

Elérkezett tehát a kenyértörés ideje, mint Szalay 1847-ben mondotta, korábban érkezett el, semmint akkor hitte. Egyszerre, minden átmenet nélkül a legkifejlettebb képviseleti rendszer váltotta fel a rendi világot. Szalayt is elragadta az általános lelkesedés, de kételyeit sem bírta elfojtani. »Nem tudom, — így szólt egy barátjának — hogy miért kell mindig Polykrates gyűrűjére gondolnom, de a gondviselés nem ad ajándékot a népeknek; nem fáradtunk eleget mindazért, a mi most ölünkbe hullott.«¹⁾

Hite a szabad intézményeknek mindenütt várható jó hatásában meg nem rendült, csak arra intette a most már egészen szabad országot, hogy »a szabadság elpárolog, ha nincs hatalom, mely formák közé fűzze«. A sajtószabadságnak országos törvény által biztosítását sürgette a *Pesti Hirlap*ban néhány nappal a törvény hozatala előtt.

És mikor a sajtószabadság igen zsenge korú, csak öthetes volt, Kazinczy Gábor a *Pesti Hirlap* egy cikkében végignézett a felszabadult politikai irodalom jelenségein, »az értelmi hatalom fegyversorain« és így kiáltott fel: »Elborulok a nemzet jövőjén.«²⁾

Szalay optimismusa nem ingott meg ily könnyen, a jövőbe vetett hittel vett részt az új kormány teendőiben.

Már az első magyar ministerium megalakítására is volt némi befolyása. Herczeg Esterházy Pál nehezen határozta el magát a ministeriumba való belépésre. Úgy látszik, félt a felülkerekedett ellenzék demokratikus szenedélyétől. Blackwell, az angol diplomata, ki 1843 óta ismerte a magyar viszonyokat és szoros barátságot kötött magyar államférfiakkal, ajánlotta a herczegnek, hogy hallgassa meg Szalay információit a magyar!

¹⁾ Falk id. h. 51. l.

²⁾ *Pesti Hirlap* 1848 április 22-iki szám és Csengery: *Magyar Szónokok és Statusjérfak* 549. l.

pártokról. A herceg elfogadta a tanácsot és miután Szalayval beszélt, nyugodtabban vette át a neki szánt tárczát.¹⁾

Deák Ferencz kinevezte Szalayt az igazságügyi ministerium codifikáló osztályának főnökévé. Szalay segített Deáknak az április 29-iki rendelet kidolgozásában, mely az 1848. évi XVIII. t. cz. következtében a sajtóvétségekről ítélő esküdtszékeket rendezte az 1844-iki büntetőjavaslat elvei szerint. E 108 §-ra terjedő eljárási rendeletet az 1867-iki igazságügyi kormány változtatlanul életbeléptette. Deák Ferencz Szalayt szerette volna megbízni az országgyűlésnek benyújtandó büntetőtörvény és eljárás szerkesztésével is, mert nem volt ember az országban, a kit illetékesebbnek tartott e feladatára.²⁾

De Szalaynak távoznia kellett Pestről 1848 májusában; oly küldetést vállalt, mely az európai politika ismertebb nevei közé sodorta az övét is. Még alakulóban volt az első magyar ministerium, mikor Batthyány és Deák már attól tartottak; hogy az udvar tanácsadói az új rendszer ellen Oroszországot fogják segítségre hívni. Ugyanekkor az a heidelbergi gyülekezet, mely az első német parlament összehívását előkészítette, szintén foglalkozott az Oroszország felől fenyegető veszéllyel.³⁾

A német-magyar érdekközösség a szláv áramlattal szemben szinte kézzelfoghatóvá lett, midőn 1848 május 1-én megjelent a felhívás a prágai szláv congressusra. Horvátok és tótok is résztvettek a felhívás kiadását megelőző titkos készülődésekben; a congressus programjának főpontja volt a tiltakozás Ausztriának a német birodalommal való egyesítése ellen. A monarchia szlávjai nyíltan a dynastia támaszainak, a német egység és az új magyar függetlenség ellenségeinek vallották magukat. A magyar kormány próbált ugyan Esterházy által hatni az osztrák ministeriumra olyvégből, hogy a prágai congressus tisztán cseh gyüle-

¹⁾ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 25. l. (Kézirat a M. T. Akadémia könyvtárában) és b. Szalay Gábor: *Levelek*.

²⁾ A rendelet a kir. Curia levéltárában. Másolatát Tarnai János curiai tanácselnök úr szíveségéből láthattam. L. Csengery id. h. 550, Fayer: *Büntető Perrendtartás* 3-ik kiadás 247. l. és Kónyi M.: *Deák beszédei* II. 54. l.

³⁾ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 215. és *Verhandlungen des deutschen Parlaments*: Officielle Ausgabe. Frankfurt, 1848. l.

kezetté alakuljon át, de a magyar ministerek keveset vártak osztrák collegáik jóindulatától vagy erélyétől. A magyar ministertanács tehát 1848 május közepén elhatározta, hogy követeket küld Frankfurtra, a német nemzetgyűléshez. A ministertanácsban senki sem ellenkezett a németekkel kötendő szövetség gondolatával, noha Deák már kezdettől fogva skeptikus volt a frankfurti követküldés sikere iránt.¹⁾ A ministerek az egyik követnek ifj. Pázmándy Dénest, a másikkak Szalay Lászlót választották és a követség mellé titkáruul Ordódy Pált adták. Szalay alkalmas volt e küldetésre, mivel ismerte a német tanári köröket, már pedig e köröknek akkor nagy szerep jutott a német egységre törekvő mozgalomban. Mittermayer például elnöke volt a frankfurti előkészítő választmányinak. És általában Szalay műveltsége, szeretetreméltósága teljes biztosítékot nyújtottak arra nézve, hogy követsége becsületére fog válni a magyar névnek. Szalay és Pázmándy megbízólevelét István főherczeg írta alá, mint nádor és királyi helytartó. E megbízólevelben és a hozzácsatolt utasításban ki volt emelve az a gondolat, hogy az örökös tartományok Németországhoz tartoznak, hogy azoknak elkülönítése a német birodalomtól és szláv szellemben való igazgatása veszély volna a magyarságra. De a magyarság a *pragmatica sanctio* alapján kapcsolatban kíván maradni a német szellemű Ausztriával és általa az egész német nemzettel.²⁾ Pillersdorf osztrák miniszterelnök, kinek a magyar követek Bécsben bemutatatták irataikat, kijelentette május 20-iki nyilatkozatában, hogy megnyugszik azoknak tartalmában és hogy részéről semmit sem adhat az utasításokhoz. Pillersdorf erélytelen ember volt, valóságos játékszere a forradalmi szenvedélyeknek, melyek ide-oda hajlították. Hozzájárulásának mégis nagy jelentősége volt. Mert a magyar követek érezték helyzetük jogi tisztázatlanságát. A *pragmatica sanctio*ra hivatkoztak, de külföldre utaztak, mint külön magyar követek, mintha Magyarország és Ausztria közt a külügyekre nézve nem volna közösség. Pillersdorf nyilatkozata eloszlatta kételyeiket.

¹⁾ Springer: *Geschichte Oesterreichs* Th. II. 330/2. II. Deák levelei Szalayhoz Kónyinnál id. h. 54. 1. és Szalay czikke, *Pesti Napló* 1861. október 2.

²⁾ Szalay: *Diplomatische Aktenstücke*. Zürich, 1849.

Bár ezentúl is önálló magyar követek maradtak, mégis hivatkozhattak az osztrák kormány hozzájárulására.¹⁾

Midőn a frankfurti Pál-egyházban Gagern elnök felolvasta május 25-én a nádortól aláírt megbízólevelet, az első német birodalmi parlament tagjai hangos bravo kiáltásokkal fogadták a politikai rokonszenv e szinte váratlan megnyilatkozását.²⁾ A könnyen lelkesülő Mevissen, a ki nemsokára birodalmi államtitkár lett, ezeket írta a magyar követség megjelenéséről: »Magyarország nyitotta meg a sort, legnemesebb férfiai közül kettőt küldött a nemzetgyűléshez korlátlan megbízással, úgylászik, egész Európa érzi, hogy jövőjének súlypontját a Pál-egyházban kell keresnie.«³⁾ A gyűlés elhatározta a megbízólevél kinyomtatását, sőt Glatz, a bajorországi képviselő azt indítványozta, hogy díszhelyet adjanak a magyar követeknek a német parlamentben. Ezt az indítványt a praecedens terhes következményei miatt nem fogadták el.⁴⁾ A nagyszebeni szászok szerették volna csorbítani a németek rokonszenvét a magyarok iránt írásbeli beadványok és újságcikkek által. Egy erdélyi szász töredék még azt is kívánta, hogy a szászok követeket válasszanak a frankfurti parlamentbe. A sajtóban a bécsi kormány is próbálta felingerelni a német közvéleményt a magyarok ellen.⁵⁾ Ez izgatásoknak volt is némi hatása. Rümelin, a parlament egyik kiváló tagja, ki délnémet létére a porosz suprematiának volt szószólója, a *Schwäbischer Merkur*nak azt írta, hogy Magyarország teljes függetlensége, azaz a magyarok uralma hazájukban a németek és szlávok felett, nyilván sérti a német érdekeket.⁶⁾

Mindamellett a német demokraták szerették Magyarországot a márcziusi napok óta és a mérsékeltbb pártok is érezték, hogy

¹⁾ U. o. Szalay cikkei az 1861. *Pesti Napló*ban és Arneth: *Schmerling* 222. l.

²⁾ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen der deutschen constit. Nationalversammlung* I. 84/85. II.

³⁾ Veit Valentin: *Frankfurt a. Main und die Revolution im Jahre 1848—9*. Stuttgart u. Berlin 1908. 193. l.

⁴⁾ *Stenograph. Berichte*.

⁵⁾ L. a frankfurti parlament irattárát a frankfurti városi könyvtárban. Továbbá Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban.

⁶⁾ Gustav Rümelin: *Aus der Paulskirche*. Stuttgart, 1892. 180. l.

a panslavismus ellen erős védgátja volna a német birodalomnak a független Magyarország. Möring, a bécsi követ, a parlament titkárnja, már júniusban indítványozta, hogy Németország védő és támadó szövetséget kössön Magyarországgal és Erdélylyel, azután szerelje föl hadi erejét Oroszország ellen. Wydenbrugk, a weimari követ, mint a nemzetközi bizottság elnöke a július elseji parlamenti ülésen megígérte, hogy e fontos kérdéstről a bizottság külön jelentésben fog beszámolni a nemzetgyűlésnek.¹⁾ Június 29-én a nemzetgyűlés megválasztotta János főherceget a birodalom kormányzójának. Ez akkor nagy eseménynek látszott; sokan úgy gondolták, hogy most már az egység révébe ér a német politika hajója. És mivel a birodalomnak központi kormánya volt, Hartmann Móricz, a magyar szabadságharc német dalnoka, július elsején magáévá tette Möring indítványát, sőt azt ajánlotta, hogy a nemzetgyűlés kösse szívére az új kormány-
nak a magyar szövetség sürgősségét, mert a magyar nemzet újra őrszeme lett az európai civilisációnak a keleti barbárság ellen. Igen nagy többség fogadta el Hartmann indítványát. Július 22-én még egyszer tüntetett a nemzetgyűlés a magyarok mellett Möring felszólítására. Möring ugyanis Kossuth Lajos július 11-iki beszédének hatása alatt kérte a gyűlés tagjait, hogy keljenek fel helyeikről a magyarok lelkes készségének elismerésül. Mindenki felkelt helyéről. A magyarok — így szólt Möring — segíteni fognak nekünk a német Duna meghódításában. Végül — így fejezte be szónoklatát — köszönettel tartozom önöknek, uraim, Magyarorszáért.²⁾

Ekkor már Szalay egyedüli képviselője volt Magyarországnak Frankfurtban, mert Pázmándy Dénes hamar megúnta a diplomatiiai pályát, nem sokat várt a frankfurtiaktól és már június végén hazasielt Pestre, hogy elfoglalja az első magyar népképviseleti országgyűlésen az alsóház elnöki székét.³⁾ Szalay ellenben német barátjaival együtt bízott a sikerben és bizonyára nem csekély reményekkel fogadta Wydenbrugk izenetét, hogy vegyen részt a nemzetközi bizottság augusztus 3-iki ülésén, hol a ma-

1) *Stenograph. Berichte.*

2) *Stenograph. Berichte.*

3) L. b. Szalay Gábor: *Levelek.*

gyar szövetség ügyét fogják tárgyalni.¹⁾ De a bizottság nem formulázott határozott indítványt a magyar-német szövetség dolgában. Bonyolódott volt a kérdés Ausztriának a német szövetséghez való elintézetlen viszonya miatt. Ép augusztus 3-án, a nemzetközi bizottság tárgyalása napján, köszönte meg a magyar képviselőház a Pál egyházában végbement tüntetést és határozatilag kimondotta, hogy Magyarország az osztrák kormányt nem fogja támogatni, ha a német központi hatalommal összeütköznek. Szalay érezte, hogy a parlamentek kölcsönös rokonszenve nem elégséges a szövetség kérdésének megoldására. Újabb megbízólevelet kért, hogy János főherczeg mellett elismertesse magát Magyarország követének. Batthyány július 19-iki pótló utasításában felhatalmazta Szalayt, hogy a szövetség könynyebb megkötése végett kijelenthesse Magyarország készségét az osztrák államadósságok egy töredékének elvállalása iránt. Később (augusztus 18) Batthyány arra kérte Szalayt, hogy bírja rá a nemzetgyűlést német követnek Magyarországra küldésére, ha már a szövetséget meg nem kötheti, mert Jellasics készül az ország ellen és a szláv vezérektől vezetett reactionak diadala németet és magyart egyaránt le fog sujtani. Batthyány tudta ugyan, hogy a német katonai segítség idején való elküldésére nem számíthat, de azt is tudta, hogy a frankfurtiak szövetségi ajánlata, vagy követküldése morális hatásával a reactio törekvéseit megbénítaná.²⁾

Szalay ügyesen járt el megbízatásában. Most már nem annyira a szövetségekötést, mint a követküldést sürgette és kihallgatást kért János főherczegtől. A főherczeg nem tagadta meg a kihallgatást; a megtagadás népszerűtlenné tette volna Frankfurtban. Az augusztus 26-iki kihallgatáson Szalay emlékeztette a főherczeget testvérére, a nagy nádorra, kinek emléke örökké él a magyarok szívében. Ez a fogadtatás volt Szalay küldetésének legnagyobb sikere. Pesten falragaszokon hirdették a

¹⁾ A meghívó özv. Havass Imréné Szalay Zsófi úrhölgy birtokában.

²⁾ Szalay: *Diplomatische Actenstücke*, 1861-iki czikkei és Horváth Mihály: *Magyarország Függetlenségi Harczának Története* I. 1865. 341—499. l.

nagy eseményt, mely Magyarország internationalis helyzetét javítani látszott.¹⁾

De az osztrák kormány, mely Radetzky olaszországi diadalai óta a magyar kormány ellen merészebben lépett fel, neheztelt János főherczegre Szalay fogadtatása miatt. Wessenberg, az osztrák külügyminister szeptember 3-án megírta a főherczegnek, hogy egy magyar követ »belopózkodott« hozzá. Az ő felfogása szerint a magyar kormánynak még az 1843-iki törvények alapján sincs joga arra, hogy külön képviseltesse magát idegen hatalmaknál és ő e felfogásáról értesítette is a magyar ministeriumot.²⁾

Schmerling, a német központi birodalmi kormánynak vezető szelleme, együtt érzett Wessenberggel. Csinján beszélt ugyan a nyilvánosság előtt a magyarokról és nem szeretett volna a német egység ellenségének látszani, de neki csak oly egység kellett, mely az osztrák ház régi uralmát biztosítja Európa központjában.³⁾

És így érthető, hogy Szalay augusztus 26-iki fogadtatásának nem voltak politikai következményei, noha a német parlament baloldali követői ezután is többször kérték a központi kormányt, hogy küldjön követet Magyarországba.⁴⁾ Szalay összeköttetéseket keresett a monarchikus érzelműek s különösen azok közt, kik a porosz suprematia pártján voltak. Többször találkozott Radowitzsal, a porosz tábornokkal, a későbbi külügyministerrel, a kit szeretett volna megnyerni a Magyarországba küldendő német követség eszméjének.

Radowitz azon az állásponton volt, hogy Németország Poroszország vezetésével egyesüljön és Ausztriával csak védelmi és támadó szövetséget kössön. Magyarországot pedig personalis

1) *Diplomatische Actenstücke* és Janotyckh v. Adlerstein: *Archiv des ungarischen Ministeriums*. Bd. II. Altenburg, 1851. 254. l.

2) Arneth: *Joh. Freiherr v. Wessenberg*. Wien u. Leipzig, 1898. Bd. II. 260. l.

3) Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart u. Berlin, 1908. Bd. I. 120 l.

4) A wiesai parasztegylet 1848 október 22-én kelt kérvényében a német-magyar szövetséget sürgette, a frankenbergi népgyűlés 1849 április 30-án kérte a parlamentet, hogy küldjön követet Debreczenbe, a páratlanul hősiés nemzet parlamentjének székhelyére. (Frankfurti parlamenti irattár id. h.)

unióban óhajtotta látni Ausztriával. Szalay emlékeztette Radowitzot, hogy nagyatyja magyar nemes volt.¹⁾ A vér nem válik vízzé. Radowitz szerette Magyarországot, 1847-ben megfordult Pesten s úglátszik élénk rokonszenvet érzett Szalay iránt. Azt válaszolta, hogy ő most már német, de jól esnék neki, ha atyái hazájának szolgálatot tehetne. Ajánlja a magyaroknak, hogy ne az osztrák demokráciával, hanem az osztrák kormányval tartanak. Radowitz oly szíves volt Szalay iránt s oly melegen beszélt atyái hazájáról, hogy Szalay akkori optimistikus hagulatában úgy értette a porosz tábornokot, mintha hajlandó volna Magyarországra menni német követnek. Ily értelmű jelentést küldött kormányának 1848 augusztus 24-én.²⁾

Szalay egy másik conservatív főúrban, Herczeg Lichnowskyban is bízott; ki július 15-én a parlamentben tisztelettel szólt ugyan Szalayról, de a magyar szövetség katonai értékét egy-német-orosz háború esetén nem nagyra becsülte, mert a magyarokat a délszlávok nagyon is lekötnék. Szalay a német központi kormánynak Lichnowskyt ajánlotta a pesti követségre, mert a herceg gróf Zichy Károlynak, az 1790-iki országbírónak unokája volt. Pedig a kissé kihívó modorú, nyugtalan vérű, de művelt és elmés herceg nem igen ismerte Magyarországot, a jászokat és kúnokat külön nemzetiségeknek képzelte és Schmerling ellenére bizonyára nem vállalkozott volna a pesti követségre. Szalay még Frankfurtban volt, midőn a demokratáktól felizgatott csöcselék kegyetlenül felkoncizolta Lichnowskyt szeptember 18-án. Schmerling e napon leverte a lázadást és midőn a központi kormány külügyministere lett, véget vetett Szalay követségének október elsején kelt levelével, melyben tudósította, hogy a nádortól adott megbízásának érvényét a király szeptember 7-iki kézírata megsemmisítette. Szalay igen jó jogi érveket szegezett Schmerling

¹⁾ A hohenfriedbergi csatában fogságba került és Németországban maradt. (Meinecke: *Radowitz u. die deutsche Revolution*. Berlin, 1913. 3. l.)

²⁾ L. Beer Adolf cikkét: *Historisches Taschenbuch*, 1891. és Friedjung id. m. II. k. 35. l. Szalay jelentését az osztrák kormány felfogta és Schwarzenberg azt felhasználta később Radowitz compromittálására. Meinecke id. m. 358. l. bizonyára helyesen ismerteti Radowitz 1848-iki beszélgetését Szalayval. L. még Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban 1861. Szalay tudósítása jóhiszemű volt, mint levelei is bizonyítják.

okai ellen, de a tények hatalma előtt meg kellett hajolnia és október elején elhagyta Frankfurtot.¹⁾

Szép napokat töltött itt Németország szellemi aristokráciájának körében; sokáig emlegette a frankfurti követek neveit és érintkezésben is maradt közülök egynéhánynyal. De az egyéni benyomások kedvessége nem bírta eltompítani Szalay lelkében a politikai csalódás érzését. Csalódott nagyon sok magyar és német kortársával együtt a frankfurti nemzetgyűlés politikai jelentőségében. A februári forradalom hatása alatt a németiség színe-java a nemzet souverainitását akarta az újnemet alkotmány alapjának választani. Reá akarták erőltetni alkotmánytervüket a fejedelmekre. Nem érezték eléggé, hogy mennyire mélyen gyökerezik a német nép lelkében a fejedelmek hatalmának tisztelete és hogy ők egymaguk nem bírnak életet adni oly alkotmánynak, mely a két vezető dynastia ellentétének kiegyenlítésével biztosítaná a német egységet. Szalay is csak későn vette észre, hogy a frankfurti parlament munkájától a magyar szabadságharcz mit sem várhat.

De a szabadságharcz diplomáciai reményeiből Szalay ekkor még nem ábrándult ki. Pulszky, a külügyi államtitkár, még júniusban kérdezte tőle, hajlandó volna-e elvállalni a magyar követséget Párisban. Szalay igennel válaszolt és Frankfurtból Párisba rándult, hogy a politikai érintkezés lehetőségéről tájékozódjék. Június 23-án érkezett Párisba és ott maradt 28-ig. Ép e napokban dühöngött a munkások utczai harcza a köztársaság ellen. Cavaignac, mint dictator, nagy erőfeszítéssel verte le a véres lázadást június 26-án. Szalay tehát rosszul választotta az időt a diplomáciai érintkezésre és visszament Frankfurtba.²⁾ Midőn itteni küldetése elvégződött, már Párisban volt gr. Teleki László, mint a magyar kormány követe. Lehet, hogy Teleki hívta Szalayt Párisba, de Szalay e meghívás nélkül is vágyódott a francia fővárosba, hol azt remélte, hogy a csend helyreállván, többet tehet már a magyar függetlenségért, mint júniusban. Telekinak az volt a megbízatása, hogy ismertesse el a francia kormánynyal Magyarországot hadviselő félnek és hogy igyekez-

¹⁾ *Dipl. Aktenstücke, Stenogr. Berichte* és Arneht: *Ritter Anton v. Schmerling*. Wien, 1895.

²⁾ Szalay Gábor: *Levelek*. 124—30. ll.

zék reá venni a francziákat az orosz beavatkozás megakadályozására. De Cavaignac kormánya nem akarta elismerni Telekit Magyarország hivatalos képviselőjének, rosszul volt tájékozva az osztrák-magyar összeütközésről s nem akart beavatkozni e homályos régiókba.¹⁾

Az új alkotmány előkészítése és a köztársasági elnök választása jobban izgatta akkor a francia kormányférfiakat, mint bármily külügyi combinatio.

Kossuth és Teleki László tehát rosszul ítélték meg a francia szabadságharcz szónokias nyilatkozatainak nemzetközi súlyát.²⁾ Palmerstontól úgy hitték, hogy többet várhatnak, mint a magukkal elfoglalt francziáktól. Palmerston ismeretes volt Európában, mint Canning tanítványa, ki az európai népek alkotmányos szabadságáért latba veti Anglia tekintélyét. Diplomatai törekvései az olasz szabadság érdekében felcsigázták Kossuth reményeit. 1848 november 12-én felhatalmazta Szalay Lászlót, hogy a magyar kormány nevében indítson tárgyalásokat Palmerstonnal. Kossuth azt hitte, hogy cselekvésre bírja az angol cabinetet, ha figyelmezteti arra, hogy az angol kereskedelem jó piacot szerezhet hazánkban s ha emlékezteti Angliát II. Rákóczi Ferencz idejére, a mikor az angol közvetítés mentette meg Ausztriát a magyar fegyverektől. Szalay ugyan a történeti hivatkozásban lényegesen eltért Kossuth felfogásától, de ő is osztozott Kossuth vérmes reményeiben. Az európai forradalmak politikai mámore az ő elméjét is szédítette s hajlandó volt vágyainak tükrében látni a nemzetközi helyzetet. Londonba utazott december elején és 11-én kelt levelében kérte Palmerstont, hogy fogadja őt, mint magyar követet. De kitűnt, hogy Kossuth és Szalay félreértették Palmerston külpolitikáját. E politikának vezérelve az volt, hogy az osztrák birodalomnak mint nagyhatalomnak fentartását az európai egyensúly, különösen Anglia érdeke határozottan követeli. »Olaszország Achilles-sarka Ausztriának és nem Ajax pajzsa« írta Palmerston 1848 júniusában. Ettől a sar-

¹⁾ Klapka: *Emlékeimből*. Budapest, 1886. 313. l., Horváth Mihály id. h. II. k. 51. l.

²⁾ Wilhelm Alter: *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/9*. Berlin, 1912. 47. Alternek erre vonatkozó megjegyzései sikerültek. De könyve általában megbízhatatlan, mint még látni fogjuk.

kától szerette volna megszabadítani Ausztriát, nem csupán Ausztria egészsége érdekében, de azért is, hogy ő maga az angol érdek sérelme nélkül Canning modorában szerepelhessen a világ előtt, mint az európai alkotmányosság bajnoka.

Magyarországot Ausztria jobbkarjának tekintette s még akkor is, a mikor hevesen elítélte az osztrák brutalitásokat, nem szerette volna, ha Ausztria elveszti jobbkarját.

Az ő megbízásából Eddisbury államtitkár azt válaszolta Szalaynak, hogy a minister nem fogadhatja, mert Magyarország csak Ausztriának egy része s hogy a magyar-angol kereskedelmi érdekekről az angol kormány csak az osztrák követtel értekezhetik. Szalay erre december 15-én így felelt: az 1791: X. törvényzikk tanúsága szerint Magyarország sohasem volt része Ausztriának, mely most nyílt háborúban van a magyar királysággal. De vannak országok, melyeket nem lehet meghódítani. Egyelőre nem kér hivatalos fogadtatást, csak szeretne nem hivatalos formában beszélgetni Palmerstonnal. A levél szép volt, de Palmerston ajtaját ki nem nyithatta. Szalay csak régi barátjának, az ép akkor Angliában tartózkodó Blackwellnek mondhatta el, hogy mit akart előterjeszteni Palmerstonnak. Elő akarta neki adni, hogy a magyar kormány Anglia közvetítését kívánja a béke érdekében s az orosz beavatkozás kikerülése végett.

A magyar kormánytól kívánt békében ki volna kötve Magyarország és Erdély teljes függetlensége, az 1848-iki törvények elismerése, a horvát-szlavon-dalmát királyság külön követelésének lehető kielégítése. De ez utóbbi pont ellenében Magyarország kikötőt kíván az Adria partján és egy utat, mely a kikötővel összekapcsolja.

Igaz, hogy a katonai helyzet 1848. év végén a magyarokra nézve kedvezőtlenül alakult, de Szalay kifejtette volna, hogy ez a helyzet nem reménytelen. És Szalay még mást is akart mondani Palmerstonnak. Ha Ausztria nem fogadja el az angol közvetítést és a magyarok kiűzik a császár csapatait az országból, hajlandók volnának egy Koburg-Koháry hercegeget ültetni a magyar trónra, ha az angol királyné elismerné e trónjelöltet.

Szalay égett a vágtyól, hogy mindezt elmondhassa Palmerstonnak. Londonban lakott ekkor Guizot, a februári forradalom száműzöttje, kinek irodalmi munkáit s politikai eszméit

Szalay jól ismerte, nagyra becsülte s részben követte is. Hozzá fordult s arra kérte, hogy szóljon érte s ügyéért az angol külügyi hivatalnak. Guizot azt kérdezte tőle, hogy miért nyomják el a magyarok a tótokat? Hiszen a race-ok aristokrátiája ma már nem járja. Szalay erre kifejtette, hogy a külföldi sajtóban rendszeresen rágalmazzák Magyarországot, hogy az osztrák reactio eljárása páratlanul gyalázatos. Guizot figyelmessé lett és a következő tanácscsal búcsúzott el Szalaytól: »a magyarok béküljenek meg Ausztriával; az orosz interventio mind valószínűbbnek látszik«. Szalay ekkor Radowitznak írt Frankfurtba, hogy küldjön neki ajánló levelet a londoni porosz követhoz. Továbbá levélben herczeg Leiningent, a frankfurti kormány volt miniszerelnökét és Victoria királyné féltestvérét is kérte, hogy eszközölje ki az angol közvetítést, de mind hiába. Szalay 1848 végén visszatért Párisba, hol ekkor már Napoleon Lajos volt a köztársaság elnöke. Nem szerette ezt a változást. Látta a jövő Caesar képét a köztársasági álarcz mögött. Jobban szerette a Bourbonok és Orleansok híveit, mint a Bonapartistákat. A köztársasági pártot gyöngének találta. A nemzetközi forradalmárok bankettjeit, hol lengyel, orosz, cubai, szerb, olasz, román száműzöttek, anarchisták és socialisták találkoztak, kik a népek testvérieségeért szónokoltak és toastokat mondtak Catilinára, Jézus Krisztusra, Attilára, Rousseaura és Robespierre-re, az örültek gyülekezetének mondogta.

Napoleon Lajos kormánya Ausztriával szemben folytatta egyelőre elődje politikáját és azt hangoztatta, hogy az Európát igazgató nemzetközi kérdéseket, de különösen az olaszországi bonyodalmat a Brüsszelbe összehívandó congressuson kellene elintézni. Gróf Teleki László tehát február elején Brüsszelbe küldötte Szalay Lászlót és maga is ellátogatott oda abban a reményben, hogy a nagyhatalmak a congressuson az olasz kérdés mellett napirendre tűzik majd a magyar függetlenségnek ügyét is. Ausztria 1848 végén még hajlandónak látszott követet küldeni a brüsseli congressusra. 1849 februárjában már összegyűltek a nagyhatalmak követei Brüsszelben, de az osztrák követ egyre késett; Radetzkynek 1849 márczius 23-iki novarai diadala meggyőzte a Brüsszelben tétlenül vesztelő diplomatákat arról, hogy Ausztria a maga módja szerint kívánja megoldani az olasz kérdést. Az angol követ márczius

27-én elhagyta Brüsselt, április 1-én a francia s a sardiniai követek is elutaztak és így a congressus eloszlott, mielőtt megnyílt volna. Szalaynak nem volt alkalma Brüsszelben a diplomatai működésre, de érdekes ismeretségeket kötött. Többször találkozott St. Beuvevel, kit már a harminczas években meglátogatott Párisban. St. Beuve Szalayval később oly leveleket váltott, melyekben az udvarias fordulatok néha bizalmas melegséggel emelkednek. Megismerkedett még Demidoff Anatoli Nikolajevicszel, a san donatoi herczeggel, ki hírneves utazó, műértő, természet-tudós és diplomata volt. A herczeg később is szívesen emlékezett vissza a Telekivel és Szalayval töltött brüsseli napokra. Szalay még Brüsszelben volt, mikor kitört a pfalzi és badeni demokrataforradalom. Ez a mozgalom bizonyára érdekelte, hiszen a vezetők a német nemzetgyűlés demokrata alkotmánytervét akarták megvalósítani. A demokratikus Németország segítette volna Magyarországot az oroszok ellen, a délnémet forradalmi csapatokban magyar katonák is küzdöttek és e forradalom sajtója a magyarok dicső példájára hivatkozott. De azt nem hisszük, hogy Szalay tárgyalásokba bocsátkozott volna a badeni és pfalzi »vad demokratakkal«. Ezeknek nem is volt szükségük Szalay biztatására és Szalay ekkor már nem bízott a magyar függetlenségi harc sikerében. Mióta a függetlenségi nyilatkozatról és Szemere Bertalan republicanus miniszterelnöki programjáról értesült, elveszítettnek hitte a magyar ügyet, bármennyire lelkesült is a honvédek hősiességéért. Most már tudta, hogy a magyarok ezúttal még rosszabbul járnak, mint Rákóczi korában jártak az ónodi nyilatkozat után. Ekkor teljesen kiábrándult a forradalmi illúziókból s ekkor lett azzá, a minőnek Peterfy Jenő jellemezte, »élesen figyelő politikussá, a kinek tiszta, csalhatatlan volt politikai belátása«. 1849 májusában Belgiumból Zürichbe költözött. Most már csak a sajtó útján akarta megnyerni az európai közvéleményt a magyar ügy számára. Kiadta németül frankfurti követségének okiratait és még a szabadságharc teljes leveretése előtt a *Lettres sur la Hongrie* című röpiratában meggyőző hévvel bizonyította, hogy a magyarság nem akart forradalmat, hogy kimélte a horvátok és a nemzetiségek jogait, de a reactio belekényszerítette a védelmi harcba. Jellasicot éles gúnnyal ostorozza és kijelenti, hogy a kamarilla a király és a nemzet ellen

gyalázatos árulást követett el. Csüggedése, elkeseredése és haragja egyre fokozódott, mennél inkább látta közeledni azt a rémes pillanatot, a mikor a reactió az ő hajdani 'ministeremökét és a honvédvezéreket a vesztőhelyre hurczolja.¹⁾

IV.

Magyarország története.

Szalay 1849 őszén, harminczhat éves korában hirtelen megöszült, midőn a győztes hatalom bosszújának kegyetlenségéről értesült. B. Eötvös József látta ekkor és azt írja: »midőn Szalayval a zürichi tó partján találkozám, elijedtem a változáson, melyet egy év tett benne.«²⁾

¹⁾ Szalay angolországi küldetésére nézve l. Blackwell 1849-iki leveleit (*Hungarian Missions* id. h.) és Horváth Mihály id. m. II. k. 50. l. és kk. Kossuth Lajos: *Irataim az Emigratióból*, II. k. 217. l. Ezek a főforrások e küldetésről. Horváth Telekitől és Szalaytól kapott értesüléseket. Alter azt mondja (98. l.), hogy Szalay Londonban, a brüsseli conferentiához való bocsáttatását is kérte és angol hivatalos forrásokra hivatkozik. De Altert nem követhetjük, mert Blackwell és Horváth erről mit sem tudnak. Palmerstonra nézve l. Evelyn Ashley: *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston (Second Edition)*, London, 1876. Vol. I. Különösen 98—100 l. Továbbá Palmerston beszédét, Marquis of Lorne: *Viscount Palmerston*, London, 1892. 119. l. és Kropf Lajos: *Anglia és a magyar forradalom. Budapesti Szemle*, CXIX. k. 1904. A párisi bankettekről és a francia politikáról l. Pulszky: *Életem és korom*, II. 253 l. és Helfert: *Geschichte Oesterreichs*, II. 46—55. l. és IV. függelék. Brüsselre nézve Helfert id. h. és *Allgemeine Zeitung*, 1849 No. 62, 82, 92, 97. A délnémet forradalomról l. Hans Blum: *Die deutsche Revolution*, 1848—49. Alter (75.) mondja, hogy Szalay érintkezett a »vad demokratákkal« és Stiles könyvére hivatkozik. De Stiles angol könyve erről mit sem tud. Kont Ignác is említi francia-magyar bibliographiájában, hogy Alter egy francia könyvre hivatkozik, mely nincs meg a párisi könyvtárakban. Ezek a tények eléggé jellemzik Alter szavahihetőségét. Szalayról Péterfy *Egy angol író Magyarországról* című cikkében szól (*Budapesti Szemle*, 1895. LXXXI.) Szalay hangulatát Flegler jellemzi id. m. és mind ez eseményekre nézve jelentékeny forrás Szalay Gábor: *Levelek*. St. Beuve és Demidoff levelei özv. Havass Imréné Szalay Zsófi úrhölgy birtokában. Demidoffról l. Kleinschmidt: *Russlands Geschichte und Politik* stb. Cassel, 1877. 484. l.

²⁾ Eötvös Emlékb. id. h.

Egy év volt, az igaz, de olyan, mely a költő szava szerint »századok mesgyéjének« látszott. Oly év, mely egyéni és országos katastróphái miatt Szalay szívére és eszére megrendítően hatott. Most úgy vette észre, hogy a negyvenes években a magyar közélet folyamát a külföldi új áramlatok igen is rohamossá tették. A maga pártját is vádolta az általános nyugtalanság növelésével.¹⁾ Nem foglalkoztunk eléggé a multtal, — így tépelődött — egyszerre szakadtunk el tőle és a mélységbe ugrottunk. Szóval, a történeti iskola hajdani ellensége egyre mélyebb vonzalmat érzett a történet iránt, az absolut elméletek embere az árnyalatok, az átmenetek, a szövevényes valóság felismerésének értékét most jobban érezte, mint valaha. A világnézet ily fordulata lelki küzdelmekkel szokott járni. És a küzdelmeket teljesen subjectív okok is növelték. Addigi pályájának hullámszáma hű kifejezése volt belső nyugtalansága állandóságának. Költő volt, majd kritikus, jogtudós, országgyűlési szónok, újságíró, igazságügyi osztályfőnök, diplomata és a mellett sokat utazott.

Mindig vágyódott egy központ felé, hol nyugalmasan találkoznának fogékonyságának és tevékenysége ösztönének különböző irányjai. És most e központtól, úgy érezte, távolabb esett, mint valaha. Az emigratio politikai munkájában nem akart avatkozni. Felfogása szerint egy új forradalom a szlávság suprematiájával végződne és a magyart teljesen leverné; a magyar-tótóláh egyesült demokratiát pedig nevetséges phantasmagoriának nevezte. Visszaesett első ifjúsága melancholiájába. A zürichi tó partján, a roschachi dombon, honnan a bodeni tóra nézett, a magányt kereste. Mikor a világgal — írja Rorschachban 1851-ben — úgyszólván csak pantheistikus érintkezésben vagyok, mikor háznépem méhdongásán kívül csak a szélnek zúgása, a tónak hullámszáma hat fülemhez, akkor viszonylag még legtűrhetőbben vagyok, akkor pillanatokra úgy hiszem, hogy a sebek, melyeket a sors rajtam vágott, még behegednek. Mihelyt huzamosabban emberek között élek, lelkem tompa fájdalommal telik el s annál nagyobb mértékben, mennél inkább megszoktam hallgatni szen-

¹⁾ Flegler id. h. és Szalay cikke az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1853 április 23-iki számában.

vedéseimről. Az orvosok azt mondják, hogy azon sebek a legveszedelmesebbek, melyek befelé vérzenek.«

Ily hangulatban kapta azt a megbízást, hogy írja meg *Magyarország Történetét*. Mint Horváth István tanítványa már az egyetemen foglalkozott a magyar történettel, folyton olvasgatott régi magyar történetírókat, egy történeti életrajzot is próbált írni még mint kezdő kritikus, alaposan ismerte a magyar jogtörténetet és a magyar költészetet, de az egész magyar történet rendszeres tanulmányához csak e megbízás után fogott. Most érezte, hogy megtalálta azt a központot, mely felé különböző irányokból vágyódott. Értékesítette minden tapasztalatát. A szépirodalmi kritika élesítette szemét a források jelentősége, a történet lélektani mozzanatai iránt, novellistikus próbálkozása segítségére volt az anyag alakításában, jogi tudományával kimutathatta az intézmények fejlődését, hatáskörét és mindazt, a mit a közéletben átélt otthon és a külföldön, történeti ítélete érettségét táplálta. És a mikor azokban élt, a kik régen voltak, elfelejtette hontalansága keserűségét és úgy érezte, mintha otthon volna, sőt mi több, mintha újra cselekvő részt venne a közügyekben. Mert könyvével vigasztalta és tanította az egész országot, nem csupán a magyar ifjúságot, mint szerénységében mondotta. Tanította az országot arra, hogy nézzen a mult tükrébe s el ne csüggedjen, de válaszsza meg jól vezéreit és ne koczkáztassa könnyelműen, a mit századok nehéz munkája szerzett. Emigrans társainak politikai serénységére gondolva, elmondhatta volna az ő kedvelt Sallustiusával: *majusque commodum ex otio meo, quam, ex aliorum negotiis, reipublicae venturum*. De lelkéhez nem fért a büszkeség, elég volt neki a megnyugvás, az öröm, melyet a nagy alkotásban talált. Most már nemcsak a természettel érintkezett pantheistikusan, hanem a történettel is; igaz, hogy nem az egész világ, csak a magyar nemzet történetével, de neki itt futottak össze a nagy mindennek sugarai, ennek a lüktetésében hallgatta Isten szavát.¹⁾

Midőn Szalay kötetei gyors egymásutánban megjelentek

¹⁾ Szalay ekkori lelkiállapotára nézve l. Szalay Gábor: *Levelek különböző helyeit*. Az ifjúkori történeti életrajzi kísérletre nézve l. Váczy: *Kazinczy levelezése*, id. h.

1852 óta, az érdeklődés egyre fokozódott a munka iránt és az elismerés mind hangosabban nyilatkozott. A kritika néha nem szabatos, de ismeretessé vált jelzőket is használt méltó tiszteletének kifejezésére. Salamon Szalayt a magyar történet első architectorának nevezte.¹⁾ Ez a jelző annál kevésbé van helyén, mert irodalmunkban talán senki sem szólt annyi tisztelettel és egyszerismind oly kritikai tapintattal a régi magyar történetírásról, mint Szalay László. Jól érezte, hogy mivel tartozik elődeinek és sokkal becsületesebb lelkű volt, semhogy leplezte volna tartozását. A magyar történet első architectorának Pray Györgyöt nevezhetjük.

Szalay bámulta Prayban »a kéz páratlan biztosságát, mely nemcsak felnyitni az aknát, nemcsak napfényre hozni a bányáldást, de az összes termést, kicsinyt, nagyot egyiránt rendezni is képes«. Katona folytatta a gyűjtést és némikép a rendezés munkáját is. Engel a protestáns német polgárság felfogását vitte /¹ a magyar történetírásba; Szalaynak igen komoly kifogásai vannak Engel módszere ellen, de kutató munkáját kivált a mellék-tartományok története terén felhasználja és érdeme szerint becsüli. Észreveszi Fesslerben az elavult pathost, de a mellett előadása művészi oldalait is. E csodálatos pályájú romantikus Saratovban írta meg a magyar történetet annyi tudománnyal, a szempontok oly sokoldalúságával, hogy a magyar történet későbbi architectorai sok hasznát vették munkájának. Szalayt e tudósok iránt érzett hódoló tiszteletében nem zavarja meg az, hogy idegen nyelven írtak. Mert az idegen köntösben is tudományra és magyar érzésre tanították kortársaikat és az utánuk következő nemzedéket.²⁾ Már gyermek korában forgatta Szalay Virág Benedek *Magyar Századát* és szerette a tudós szerzetes jó magyarságát, alapos tájékozottságát s naivul tanító modorát. Használta Horváth Mihályt is, ki már a negyvenes években feldolgozta röviden a hazai történetet a korabeli hazafias demokratia felfogásával.

¹⁾ *Ország Tükre*, 1862. 3. sz.

²⁾ L. Szalay cikkét Mikó Imre Erdélyi *Tört. Adatairól, Pesti Napló*, 1856 január 24. (febr. 1. és 9.), továbbá a Fleglerhez írt leveleket Szalay Gábor: *Levelek*.

Szalay nem az anyag, vagy az elrendezés újságával hatott. Csak az V. köteten kezdve, vagyis a linzi béke után eső korszakra nézve használ kiadatlan anyagot. Leggazdagabb új anyagban csonkán maradt hatodik kötete, hol II. Rákóczi Ferencz korával foglalkozik. A két utolsó kötetet már itthon írta, ekkor már szabadabban élhetett kutató szenvedélyének, mint svájci lakásán, hol nem volt mindig könnyű a szükséges könyvek összegyűjtése.

De még az első kötetekben is figyelmeztette néha irodalmunkat egy régen ismert forrásnak fel nem használt vonatkozására. És a forrásokból ellenőrizve elődjeit, észrevette olykor, hogy egy elnézésből származó tévedésnek szívós élete van irodalmunkban.

Módszerét nem csupán a gondosság, hanem a szükséges óvatosság is jellemezte. A hozzávetést nem igen szerette, átalította használni a lélektani inductiót az események kiegészítése végett. Nem akart az érdekesség kedvéért megbízhatóságának ártani. Biztos pillantással ragadta ki az adatok közt az aránylag leghitelesebbet és könnyen, kevés szóval döntött el vitás kérdéseket.

Ez az egyszerű józanság jellemezte elbeszélése módját is. Nem kereste a drámai hatásokat. De a lényegesnek a kellő helyén kiemelésével világot derített a helyzetre. Midőn például hozzáfog a felszabadító háború elbeszéléséhez, a Bécs ostromát megelőző 1683-iki helyzetet Eszterházy Pál nádor egy felterjesztésével jellemzi. A nádor ajánlja az udvarnak a támadó háborút, mert a felség többet nyer azzal, ha a régi Magyarországot a Fekete-tengerig és az Adriáig visszafoglalja, mintha Béctől Hollandiáig terjeszti hatalmát. Hogy Eszterházy — úgy mond — e tervvel elő mert állani, mely egyjelentésű volt a birodalom politikájának gyökeres megmésztásával, ez a körülmény is elégséges annak bizonyítására, hogy a nádor, az ausztriai ház rendületlen híve, tetőpontjára érkezettnek látta a veszélyt. S ez csakugyan nem lehetett volna nagyobb: itt volt a perc, melyben vagy fordulót veszén az ügy, vagy századok művét temeti romjai közé.

Ily egyszerű eszközökkel érezteti velünk Szalay a nagy, a sorsdöntő pillanat jelentőségét. Mindig vannak nyomós szavai

az átalakító válságok, az irányító eszmék jellemzésére. Azt a néhány szavát, melylyel VII. Gergely törekvését ismerteti, Pauler Gyula átveszi az *Árpádok történeté*-be, mert azoknál praegnansabbat nem igen birt találni. És a mellett Szalay művészi kíváncsisága, mely a legapróbb tények kikutatására ösztönzi, sohasem lankad. Innen van az, hogy noha történetírói méltóságát féltve, a legtöbbször szándékosan halványítja stylusát, olykor mégis elég jelentékeny hatást ér el, mint elbeszélő. Emlékezzünk csak Nagy Lajos nápolyi hadjáratára, vagy ama részre, mely Hunyadi János halálától V. László haláláig terjed, vagy a felszabadító háború egyes eseményeire és II. Rákóczi Ferenc történetének néhány részletére.

Néha a természetért érzett lelkesedését is beleszővi elbeszélésébe. Így a mikor a kereszties hadak útján Mainz és Worms tájékát említi, vagy a mikor Róbert Károly korában a visegrádi tájat írja le.

De történetírói sajátságai közt a legkiválóbb az úgyszólván mindent magában foglaló, szinte nagyszerű tárgyilagossága. Láttuk, hogy minő világfelfogáson alapszik és minő csalódások árán fejlődött ez a mindennél értékesebb történetírói jellemvonása. Nem azt mondjuk, hogy tökéletesen kifejlett tárgyilagossággal bírálja a multat. A tökéletesség e téren lehetetlen kívánság s kivált magyar történetírónak, ki annyi gyűlöletesen ellenséges erőnek működéséről kénytelen beszámolni, nagyon nehéz uralkodnia indulatain. A szokottnál is nehezebb volt e feladat Szalayra nézve, ki izgató politikai szereplés után fogott a történetíráshoz és a nagy katastropha hatása alatt tanítani is akart könyvével. Ne csodáljuk tehát, hogy néha kitér szenvedélye a magyart lenéző idegen írókkal, vagy Giskrával és a Cilleyekkel szemben. A középkor vallási hevének megítélésében is némi tanító szándék vezet, valamint a XVII. század fölkelései történetében is, mert fontos neki az, hogy nemzetének lelkébe oltsa Eszterházy Miklós nádor e szavait: »Eszeveszett bolond, a ki azt tartja, hogy valami magánosan való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthassa.«

De ezek az eltérések is mutatják, hogy minő becses és nehezen kiküzdött irányja volt Szalay lelkének az a tárgyilagosság, mely által előadása két legnevezetesebb ágában kiváló

eredményre jutott. Már Kemény Zsigmond kiemeli Szalay első köteteiről írt tanulmányában, hogy ez új magyar történetben egyrészt a jog és alkotmány története, másrészt az egyének jellemzése az, a mi leginkább leköti figyelmünket.

Szalay jelentőségét az alkotmány- és jogtörténet terén Pauler Gyula következő mondata jellemzi: »Szalay történetíróink közt az első, ki a középkor szellemét teljesen és talán máig — tehát 1879-ig — legtisztábban felfogta s ritka luciditással, ha néha a tényeket kellőleg nem is ismerte, nem ismerhette, az irányelvekre nézve sohasem tévedett.«¹⁾

A maga korában Szalay eredményei oly újak voltak, hogy az öreg Bartal György feljajdult az ő épületének szétrombolása miatt. Szalay az összehasonlító jogtörténet alapos ismeretére támaszkodott és jól értette az intézmények fejlődésének mibenlétét. Jól értette, miként fonódik össze a régi az újjal, nem keresett hirtelen átmeneteket, nem engedte magát félrevezeteni az elnevezések később kialakult értelmétől. Így azután a monarchia első századainak intézményeiről oly képet adott, mely ha teljesen megváltozik is a kutatások által, érdekességét alkotásának módja miatt nem veszti el. Az első századokon túl is figyelemmel kíséri az intézmények történetét s különösen a megye érdeklí a municipalismus hajdani ellenségét. Utal az autonómia kifejlődésének minden mozzanatára egészen addig, a mikor II. Ulászló korában »a megyei institutio azzá kezd válni, minek még napjainkban szemléltük.«

Talán még jelentékenyebb Szalay a jellemrajzban, a cselekvő egyének motívumainak megállapításában.

De itt egy sociologikus gúnymosoly utunkat állja. Azt kérde e mosoly, hogy lehetséges-e komolyan vennünk az oligarchikus világ motívumainak kutatását és jellemrajzát? Lehetséges-e becses emberi, vagy akár általánosabb értékű nemzeti érzéseket keresnünk oly férfiak cselekvése mögött, kik a durva hatalomvágy ösztönein felül alig emelkedtek? E kérdéseket nem csupán bizonyos elméletekben elfogult tudósok vetik fel, hanem a körükön kívül álló művelt olvasók is, kik hajlandók e ponton a régi történetírói iskola ellen dönteni, kivált a mi történetünket

¹⁾ Századok, 1879. Szt. István alkotmánya, 114. l.

tekintve. Mert tagadhatatlan, hogy a mi történetünkben az oligarchiai önteltséget a nemzeti királyok vaskeze nem korlátoztá elég hosszú ideig és hogy a hűbériség intézményeivel együtt járó erkölcsi érzés nemesítő hatásának hiánya meglátszik egész fejlődésünkön.

De ne higgyük a régi történetírókat oly naiv embereknek, kik nem ismerték az emberi természetet és a történeti hőöket összetévesztvén a jambusos tragédiák hőseivel azoknak szavadatait a hazáról és szabadságról valódi történeti motívumoknak nézték. Ők is tudták, hogy az emberek nem voltak jobbak régen, mint a minők ma, sőt azt is tudták, hogy általában véve rosszabbak sem voltak; csak a bűnök és erények mineműségében van a különbség, a rossz és jó vegyületének aránya nagyjában nem változik az idők folyamán. Nem változik még akkor sem, ha az osztályok helyzete változik, mert vannak demosi szerénységű oligarchák és oligarchikus göggel telt demokraták. De csodálatos úton-módon — a régiek szerint a gondviselés útján — az emberi lélekben a durva önzés nagy tömegébe erkölcsi érzések is vegyülnek, mert ha nem vegyülnének s ha épen a vezetők lelkébe egyetlen részletük se hullana, a társadalom, az államok fenmaradása érthetetlen volna. A ki mindent az önérdeknek tulajdonít, vagy elméletnek fanatikusa és fanatismusával önmaga ellen bizonyít vagy pszichológiai képzelete a maga érzése korlátain nem bír túlemelkedni. Szalay László már eléggé kiábrándult lélekkel fogott történetéhez. Az oligarchákat azelőtt sem szerette. »Az oligarchia — írja *Magyarország Történeté*-ben¹⁾ — a tömegeket minden időben arra használta, hogy általuk saját célzatait létesítse«. Jól tudta, hogy »a póroknak osztályrészüil jutott szenvedni a nagyok hiúságáért.«²⁾ De nemcsak az oligarchákról gondolkodott így. »A közügy köpönyege — úgymond — jobbról-balról minden időben alkalmas jószág volt a magánérdekek, a személyes nyomorúság takargatására.«³⁾

Másrészt nagyon jól tudta azt is, hogy egy állam tíz év-

¹⁾ III. 98.

²⁾ III. 24.

³⁾ IV. 600.

századon át fenn nem maradhat vezetői erkölcsi érzésének bizonyos mennyisége nélkül. Ily felfogással kutatta a vezetők motívumait. Ítéletének mértékül a nemzeti erély fenmaradását, a nemzeti élet lendületét vette. A hol a cselekvők motívumai világosan önzők és a mértékül felvett irányokra nézve károsak vagy közömbösek voltak, ott lesújtott ítéletével rendesen mérsékelt hangon. Kétkedve hallgatott, ha a motívum nem volt megállapítható, mert nem kereste örömmel a rosszat; de ott, hol a személyes érdekek tömkelegén át egy általános eszmének fonalát végig kísérhette, boldog örömmel méltányolt vagy dicsőített.

Ez alapelvek világítják meg jellemrajzait és rövidebb lélektani észrevételeit. Ha ezeken áttekintünk, egy történeti arcképcsarnok tűnik fel előttünk és legalább körvonalalaiban Szalay felfogása is a magyar politikai történetről.

Az Árpádokat Szalay szinte krónikás egyszerűséggel jellemzi. Pedig elismeri a hozzávetésekből alakított történeti jellemrajz jogosságát. De érdeklődése e korszakban az intézményekre központosul, úgy érzi, hogy itt a szigorú módszerrel fékezett phantasia biztosabb eredményeket érhet el, mint az ingatag alapra épített részletes jellemrajzban. Még Róbert Károly képét is kevés jelző keretébe szorítja, noha az Anjoukat nagyon szereti. »Mert az Anjouk alatt — úgymond — dicső korszakot élt a nemzet, minőt a Venczeleknek és Ottóknak nem köszönhetett volna, kik ha szent István királyi székén helyet foglalnak, a római szent birodalom boldogtalan tömkelegébe sodortatik emberi valószínűséggel az ország.«

Első pszichológiai rajza Nagy Lajost állítja elének. E képen a fény elűz minden árnyékot. Dicsóíti, mint a magyar cultura gyarapítóját, mint ideálját az igazi lovagnak, mint nagy hódítót, a kinek arcza az 1358-iki béke után »felgyult egy nemzet jövődjének sugaraitól«, mint feddhetetlen lovagot, mint igazi uralkodót, ki tiszteli a jogokat, de erős kézzel kormányoz, mint a polgári rend támaszát, kinél szeretetreméltóbb férfiú nem ült a magyar trónon. »Életének végszaka — úgymond — egy dicső nap nyári alkonyához hasonlít, melynek búcsúfénye minden érdekességet elsímít«. Egész ifjúkori lelkesedését a lovagkor romanticismusa és a középkori magyar birodalom nagysága iránt bele-

olvasztotta ebbe a regényes jellemrajzba. Zsigmondnak sokat megbocsát azért, mert mint császár ismerte a nyugat műveltebb országainak mind köz- mind magánjogi institutióit s az édes magunkéit, de nem igyekezett a nemzeti alapot elrántani alóluk, hanem ismerete által termékenyítette azokat. Hunyadi Jánosról hódoló tisztelettel beszél, de bölcsen hozzá teszi, hogy óvakodjunk őt naiv, egyenesen a forrásból patakozó kedélynek tartani, minőnek néhány író festegette. »Az isteni szikra — mondja Szalay néha a római példákra emlékeztető tömörségével — őt bátorrá és igazságossá, az élet könnyörtelenné és ravaszszá tette, hol és mikor kellett«. Határtalan birtokvágyát és uralkodói nagyravágyását is szemére vetik, de ezt neki Szalay szívesen elnézi, mert Hunyadi hatalmát egy nagy célra, az ország határának védelmére fordította. V. Lászlóról néhány szóval sokat mond: »Gyenge, kora álnokságú fejedelem«. Nem hallgatja el Mátyás korához érve azt, hogy a nagy királyt gyanúsították a pápai segélypénzek önkényes kezelésével. Súlyos gyanú, mert e pénz a török elleni háborúra volt szánva. Szalay szerint a gyanú nem is volt egészen alaptalan. Elmondja még azt is, hogy a hiú dicsvágyat nem szabad kifelejtenuk Mátyás tetteinek rugói közül és nem akarja ausztriai hadjárataiért a felelősség egy részét Beatrixra tolni, mert megállapítja, hogy Beatrix ellene volt e háborúnak. Mindamellet nagy mélységű történeti perspektívába állítja Mátyás arczképét. Gondoljuk meg az uralkodó helyzetét a makacs Frigyes császár, a hatalmas szultán, a monarchiától elszakadt délnyugati dynasták s a gőgös magyar oligarchák közt. És akkor érezni fogjuk a fejedelem nagyságát, ki harminczhárom éven át parancsoló állást fogott kelet-északi Európában s hírével, nevével betöltötte a világot. Önkényes volt kormánya, igen, mert a középkor lealkonyodott, midőn az ifjú kezébe fogta a kormánypálczát, mert az újkor szükségéit Európaszerte senki sem érezte élénkebben, mint Mátyás; ő, az emberiség vágyainak és reményeinek az átalakulás e pezsgő éveiben legdicsőbb tolmácsa. És hogy értett a fegyelem tartásához, a legfényesebb neveknek minő gazdag koszorúja vette körül. Semmit sem tett a magyar nyelvért, mondják. De a latin akkor hatalmas kapocs volt a magyarság és a nyugati műveltség közt. És a magyar nyelv terjedése a magyar faj azon szellemi

felsőbbségén alapszik, melyet a négy folyó mentén lakó népségek felett kivívni képes. Már pedig a felsőbbségnek öntudatra jutását olyan nagy történeti emlékek segítik elő, mint a minők Mátyás nevéhez fűződnek. Így foglal össze multat, jelent és jövőt Mátyás jelentőségének kiemelésére, pedig emberi gyöngeségeit, sőt végzetes hibáit sem hallgatja el.

Rendkívüli érdeklődéssel vizsgálja Verbőczy jellemét. Vele már régóta foglalkozott, a *Hármas könyv* egy részét magyarra fordította, a jogtudóst jól ismerte, de most az államférfiú áll előtte. Kutatja lelkét pályájának minden fordulóján. Nem volt ő — úgymond — kezdettől fogva Szapolyai királyságának híve, azzá lett utóbb az udvar kétszínűsége, az oligarchák összeküvése miatt. Alapeszméje politikájának ez volt: a közép- és birtoktalan nemességre támaszkodva fegyveres gyűlésben intézkedni, erőt venni az udvaron és az urakon s az ekkép megnyert királyllyal a török ellen indulni. Verbőczy csalódott, mert a közép-nemességben több volt a sustorékoló tűz, mint a céljaira törő erély. Még 1526-ban is a törvénykönyv rendezésével foglalkozott, kétségbeesésében talán, de valószínűbb, hogy az egyoldalú törvénytudó rövidlátásából. Még Gritti vérlázító gőgje ellen is a törvénykönyvben keresett oltalmat. Szalay ezután Dózsa György s táborá főbjeinek motivumait is sok szerencsével kutatja, Szapolyai Jánosról a régi történetírók sz gorával ítél. Számára alig van mentsége. Nem azért bűnös, hogy elkésett a mohácsi mezőről, hanem húsz év óta követett iránya miatt. Ereje — úgymond — nem állott arányban nagyravágásával, több gőgje volt, mint esze. Fráter Györgyben is látja a határtalan nagyravágást, de nagyszerűnek nevezi a férfit, kinek tetteiből világosan kiemelkedik az a törekvés, hogy megakadályozza az ország további feldarabolását. Bocskay pályájának mind a két felét vizsgálja. Ez a nagy dolgokat forraló férfiú túladdott azokon, kik útjában állottak. Azért volt oly kíméletlen, úgy gondolja Szalay, mert éreznie kellett, hogy Erdély és a magyar faj többet várhatnak tőle, mint azoktól, a kiket láb alól eltett.

Szalay felfogása szerint Erdély különszakadása szerencsétlenség volt. E tekintetben inkább Illésházy felfogását követi, mint Pázmányét és Bocskayét. Azért kissé kelletlenül ítéli meg

az erdélyi fejedelmeket, Bethlent kivéve. »Bethlen — úgymond — élesen érezte a szétszaggatott hazának együvévalóságát«. A kínos vonás szája körül talán arról is szól a szemlélőnek, hogy ez irányban megfejtés nélkül hagyta feladatát. E tekintetben később bizonyára tisztult volna objectivitása, de 1854 körül még oly fájdalmasan érezte a debreczeni függetlenségi nyilatkozat következményeit, hogy lehetetlen volt megszabadulnia a régibb magyar történetírás felfogásának hatásától. Nagy tisztelettel, a legmelegebb vonzalommal rajzolja Veterani pályáját, mert ez az urbinói születésű hős lelkű katona, Leopold valamennyi olasz tábornokai közt az egyetlen volt, ki Magyarországon népszerűséget szerzett. Rákóczi Ferencz fölkelésének nagy jelentőségét már csak azzal is kitünteti, hogy külön kötetben akarta tárgyalni történetét. Bizonyos méltánylattal szól Kolonics tervéről; az Einrichtungswerk szelleme — úgymond — olyan volt, mely nem ijedt vissza a végrehajtás nehézségeitől, de mely mégis némileg a fennálló viszonyokból indult ki, mint alapból.

Mindamellettt igazoltnak látja a felkelést, noha II. Rákóczi Ferencz személyes motívumait sem hallgatja el. Azt nem hiszi el róla, hogy ifjúságában megfélekedezett nemzetiségéről, de bizonyos, hogy a római fejedelmi cím megtagadása mélyen sértette. Mesteri világossággal beszél el a diplomatai alkudozásokat e korban, mert kihámozza a sok írásból, a sok diplomatai fordulatból, az alkudozó felek igazi szándékát. Jól tudja, hogy Rákóczi sohasem akart igazán békülni, kezdettől fogva majdnem a felkelés végéig nem az udvarral való békülés szándéka vezette. Végleges ítélete Rákócziról még nem vehető ki töredéknek maradt elbeszéléséből, de bizonyára árnyékot és fényt jobban birt volna vegyíteni jellemrajzában, mint azok, kik utána vállalkoztak e feladatra. Látszik ez az ónodi jelenet elbeszéléséből. Nem tolja Rákóczira a felelősséget a gyilkosságért, de nem tagadja, hogy viselkedése a gyűlés kezdetén »mások rettentésére is volt irányozva«. A politikai czélnak a kelleténél erősebb hatása van elbeszélésére, itt is, mint általában a Habsburg-ház történetében. Károlyi Sándor a kötet igazi hőse. Ez a Szalay szerint kitűnőleg józan férfiú, ki »a hazát százados zivatarok után százados béke ölébe juttatta«. Szóval, Szalay jellemrajzai nem csupán a conceptio miatt jelentékenyek, hanem a stylusnak erélye miatt is.

Néha vésővel kimetszett szavai vannak. Csak nem volt elég nyugalma kötetei kidolgozására. Történeti alakjai többnyire mint szobrok állanak a nagy történeti szakaszok küszöbén, vagy kijáróján, de nem lépnek le a talapzatról, nem érezzük eléggé életük melegét az elbeszélés közben. De vajon ki van-e merítve a történetíró feladata az alkotmányos fejlődés, a politikai és hadi történet tárgyalásával? Nincsenek e fontosabb feladatai a történetírónak, mint az egyénítés? Nem kellene-e a gazdasági és szellemi cultura fejlődését is elébünk tárnia? E kérdéseket szemrehányó éllel sokan vetették fel Szalayval szemben, sőt leghívebb barátai sem hallgatták el azokat.

De tudnunk kell, hogy Szalay a történetírásban Ranke követője volt. Ez felfogásán, egyes fordulatain is meglátszik, de ő maga is az *Augsburgi Allgemeine* egyik cikkében örömmel ismeri el, hogy Ranke nyomán jár.¹⁾ Tisztelete Ranke iránt könnyen érthető. Rankera is hatott a romantikus kor irodalma és philosophiája, csakúgy mint Szalayra és mind a ketten hasonló phasisokon át jutottak a pantheistikus világfelfogáshoz. Mind a kettőben meg volt az általános eszmék szeretete mellett a művész öröme a részletek feltűntetésében. Szalay csak úgy mondhatta volna történeti műve elején, mint Ranke, hogy »mintegy ki szeretném oltani énemet, mikor az elbeszéléshez fogok« és Rankével kérdezhetette volna minduntalan, »tulajdonkép hogy is történt ez az esemény?«

Már Ranke korában ellenzékelt alkotott a nagy mesterrel szemben a culturtörténeti mozgalom és Szalay erre az ellenzékre czélozva kijelenti említett cikkében, hogy »az úgynevezett állami és hadi actiók mindig magvával fognak szolgálni a történetnek; hiában tisztelik meg azokat a »külső történet« elnevezésével.

E hatvan évvel ezelőtt írott sorok ma már elavultaknak látszanak a nagy culturtörténeti mozgalom általános hatása miatt. De ne engedjünk oly könnyen minden új divatnak és gondoljuk meg, hogy Szalay mit akart mondani. Nem azt mondja, hogy a szellemi és anyagi cultura, az intézmények és a társadalom változásaival mit sem kell törődnünk. Csak azt mondja,

¹⁾ 1853 április 23.

hogy az állami élet minden igazi történetnek a központja és a csendben működő kulturális erőket az állam vezetői elhanyagolják, elsorvasztják vagy fejlesztik. Azért a politikai és hadi történet kitűnően választott csúcspont, honnan a völgy életét is áttekinthetjük. A történet félig tudomány és félig művészet; lehet-e megtagadnunk a művésztől azt a jogát, hogy a maga kedve szerint válaszsa ki a pontot, melyet a legerősebben akar megvilágítani? És ha nem is a politikára esik a világitás, állami történetet egyéni élet vizsgálata nélkül nem írhatunk. Próbálták ugyan kitalálni a történeti fejlődés személytelenül működő törvényeit, de sikerre ez a tiszteletreméltó erőfeszítés eddig még nem hivatkozhatik. És még ha egyszer sikerül majd kimutatni azt, hogy például a német nemzet története igen könnyen érthető. Luther és Bismarck egyénisége nélkül is, nekünk még mindig ragaszkodnunk kell az egyéni felelősség kikutatásához, mert mi jól ismerjük a változást Mátyás halála után, ismerjük a mohácsi vész, az utolsó szabadságharcz, a kiegyezés történetét és így dönthetetlen bizonyítékaink vannak az egyéniségnek igen nagy, néha mindent elhatározó befolyása mellett. Követhetjük tehát bátran Szalayt az egyéni motívumok, a politikai és hadi történet kikutatásában és kialakításában; komolyan folytatva e feladatokat, elég teendőt fogunk találni. Mindamellett rajta kell lennünk, hogy az egy pontra vetett fény áthassa és világosan tagolja az árnyékban maradt részeket is. És azt sem volna szabad felednünk, hogy minő ritka és becses sajtáság Szalaynak szinte rajongó nemzeti érzése, mely benne az európai kulturának szeretetével sohasem jut ellentétbe. Könyvét olvasva, érezzük Guizot mondásának igazságát: »a historia az a nemzet, az a haza a századok fejleményében«. Nem járunk rosszul, ha Szalay nyomán tovább haladunk, mert az ő könyve nekünk Thukydidesselel szólva, nem pillanatnyi csillogásra szánt mutatvány, hanem örökkévaló szerzemény, melyből mindig meríthetünk érzést és tanulságot.

V.

Kisebb munkák. A pálya vége.

A Prayak és Katonák munkájához nem elég a lélek belső erélye; kell, hogy a külső nyugalom is védje zavaró hatások ellen az írónak tárgyára irányított folytonos figyelmét. Szalay e védelemtől majdnem élete végéig meg volt fosztva. 1845 augusztus 2-án elvette May ügyvéd özvegyét; házassága igen boldog volt, de a lelkiismeretes családapának nagyon sok gondot okozott a család eltartása és sorsának biztosítása kivált 1849 óta. Svájcban valósággal »bujdosott a bujdosásban«, mint Mikes írja, kinek sorsához szerette hasonlítani a magáét. Csakhogy neki nem volt Rákóczi, mert a magyar szabadságharc vezéréért Szalay sohasem rajongott. Bámulta szónoki lángeszét, de politikáját kivált 1849 óta aggodó figyelemmel kísérte és a függetlenségi nyilatkozat után egészen elfordult attól. Szalayt Zürichben, majd Rorschachban, majd Sionban, azután Kefikonban találjuk; egészségi, vagy anyagi okok készítették a vándorlásra. *Magyarország Története* mellett kisebb munkákra is kellett vállalkoznia, átdolgozta német nyelven a Canton du Valais polgári törvénykönyvét (1854) s hírlapoknak írt leveleket. Különböző tervek zaklatták lelkét. Arra gondolt, hogy magántanár lesz valamelyik német egyetemen, vagy hogy ügyvédi irodát nyit német földön, vagy Svájcban fiatalkori barátjával, Ribordyval együtt, a kívül Lausanneban újra találkozott. Gondolt más tervekre is és e zaklatottságát még növelte nejének távolléte, ki férjétől kétszer is távozni volt kénytelen, hogy otthon családi ügyeket rendezzen. Először 1850-ben utazott haza rövid időre, majd 1852-ben ¹⁾ s ekkor majdnem két éven át Szalay el volt szakítva nejétől és két kis gyermekétől. Ez a két év volt Szalay megpróbáltatásának leg-

¹⁾ Midőn neje két kis gyermekével Passauból Bécs felé utazott és észrevette a hajón hg Windischgrätz Alfrédet, nagyon megijedt. Szalayné arra kérte gyermekeit, hogy senkinek se mondják meg nevüket. A herceg családja megkedvelte a hatéves Zsófit és megkérdezte nevét, de Zsófi hamisítatlan svájci dialektusban így felelt: Ich schwätze nit mit alle Lüte.

súlyosabb ideje ; mikor 1854-ben viszontlátta az övét, alig birt magához térni a heves indulatok rázkódtatásától. A Svájcban élő Szymanovszky lengyel grófi család, Ribordy s mások szeretete és Svájc tájékainak szépsége sokszor vigasztalták Szalayt levertségében. Később, midőn az ott érzett keserősége eloszlott, a svájci benyomások derüs emlékekké alakultak át lelkében. Ebben a derüben talán a legszebb fénynyel ragyogott Flegler Sándor barátságának kezdete. A kiváló német tudós egy zürichi iskolában tanítója volt Szalay mostoha fiának, May Árpádnak. A *Lettres sur la Hongrie* felkeltette Flegler érdeklődését Szalay iránt. Meglátogatta a hírneves magyar száműzöttet s örömmel vette észre, hogy a műnél is jelentékenyebb a szerző egyénisége. 1849 augusztus óta Fleglert a legbensőbb barátság és tisztelet kötötte Szalayhoz. Szalay kedvéért megtanult magyarul és Szalaynak köszönhetjük, hogy Flegler irodalmunknak, tudományunknak és jó hírnevünknek buzgó védelmezője és terjesztője lett a német földön. Az a kis könyv, melyet Flegler Szalayról írt, e reánk nézve becses baráti viszonynak el nem avuló emléke lett.

Mikor Szalay még azzal a gondolattal foglalkozott, hogy letelepszik Németországban, engedélyt kért erre Bach ministertől. Kérvénye, mely ma már közzé van téve, becsületére válik férfias nyíltságának. A kérvényben egész forradalmi pályáját beszéli el okos vigyázattal s mindamellettt egészen őszintén. Önérzetének sérelme nélkül beszél s még a nemzetnek a forradalomban kifejtett hősiességét is kiemeli, noha ez a részlet öngazolásához nem tartozott és Bach jó indulatának öregbítésére nem látszott alkalmasnak. Szalay ezután nejének sürgetésére 1854-ben megszerezte az engedélyt a hazatérésre és különböző családi akadályok elmúltával 1855 tavaszán újra szülővárosában, Budán lakott.¹⁾

Epen hét éve mult ekkor annak, hogy elhagyta a magyar fővárost ; hosszas bolyongásainak emléke és a beállott változások közvetlen benyomásai elmélkedésre készítették a multról és jö-

¹⁾ Ezekre nézve l. b. Szalay Gábor életrajzi bevezetését a *Levelekhez* és magukat a leveleket, továbbá Flegler könyvét és a Szalayhoz írt leveleket a már említett magángyűjteményben.

vőről, s különösen a maga kötelességeiről életének ez új szakasza küszöbén. Ily elmélkedésekkel lévén elfoglalva 1855 nyarán Cicero *De officiis*-a mélyedt, lefordította és igen alapos tárgyismerettel magyarázta.¹⁾ Cicerót az ókor legnagyobb írójának tartotta, jelleméről azt vélte, hogy »fényes alapon a legparányibb folt is élesen felismerszik«. Hevesen elítélte Mommsen támadását Cicero pályája ellen; ha megérte volna Boissier könyvét, bizonyára nagy örömmel fogadja Cicero védelmét. Fordítása nagy haladást jelent Kovásznai Sándor 1795-iki munkájához képest, mint Csengeri János mondja, ki dicséri Szalay munkáját, melyet a maga fordítása közben, »folytonosan szem előtt tartott«²⁾ Szalay lelke előtt »sok bölcseség merült fel Cicero könyvéből«. Megerősödött abban a gondolatban, hogy nem szabad elhagynia az irodalmat s azt a munkakört, melyben már annyi elismerést szerzett.

Az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak levelezője volt már külföldön is. Svájci tudósításaiban a magyar irodalmat és a svájci politikai viszonyokat ismertette; hazaérve folytatta a levelezést különösen azzal a szándékkal, hogy a magyar cultura iránt méltánylatra bírja a birodalmi német közönséget és erősítse rokonszenvét a magyar nemzet iránt. Midőn 1858-ban a Pesti Napló *Faustról* azt írta, hogy »a felséges költeményt gyárilag lefordítani barbarismus volna«, Szalay erről örömmel tudósította az Augsburgerit, mert — úgymond — az oly nemzetnek elsvasztása, melynek legkiválóbb közlönye így nyilatkozik, bizonyára nem érdeke a németségnek.

E csinos és tartalmas tudósítások érdekes adalékai az akkori magyar culturtörténetnek. 1854 óta magyar hírlapokban és folyóiratokban is jelentek meg Szalaytól becses levéltári közlemények, bibliographiai adatok és — a mi ritka dísz hírlapnak, vagy folyóiratnak — igen tartalmas könyvismertetések. Ezek közül ki kell emelnünk a már idézett ismertetést Gróf Mikó Imre Erdélyi Történeti Adatainak első kötetéről, mely a XVIII. századi

¹⁾ M. T. Cicero. *A kötelességekről*. Magyarul Szalay László által. Pest 1857.

²⁾ Csengeri fordítása a *Görög és Latin Remekírók gyűjteményében*. Budapest, 1885.

magyar történetírást finom érzékkel, melegséggel és ritka tájékozottsággal jellemzi.¹⁾

Kisebb közleményeken kívül Szalay a történeti források, monographiák és tanulmányok egész sorát adta ki. 1856-ban kiadta a *Tatárjárás Magyarországon* című monographiáját a nagyközség számára a *Vasárnapi Könyvtárban* fametszetekkel. A compositio kerekdedése, az elbeszélés élénksége annyira tetszett a közönségnek, hogy néhány hónap alatt majdnem 12.000 példány kelt el a kis munkából.

Csengery Antal külön kis tanulmányban méltatta e monographia jelességét. Szalay Dzsengisz khántól egész a krimi háborúig ismerteti nagy vonásokban a tatár történetet különös tekintettel a magyarországi pusztításra. Már Csengery kiemelte a könyvből ezt a mondatot, melynél szebbet és Szalay modorára jellemzőbbet nem is találhatunk benne: »Dzsengisz intézményei vegyülete a nagyságnak, a baromiségig nyers erőnek, mint ő maga; vegyülete az ész fényének s a babona lidérczparáinak, mint az öszves ázsiai törvényhozás e napig.«²⁾

Még 1856-ban követte e monographiát a *Magyar Történelmi Emlékek* sorozata. Itt jelent meg az eredeti kézirat után Kemény János önéletrajza, melyet Rummy hibásan adott ki. Kemény önéletrajza 1652 után igen töredékes. Szalay kiegészíti a töredéket, leírván Kemény életét 1652-től haláláig. Kiadta e gyűjteményben gróf Bethlen Miklós emlékiratait két kötetben, sajnálatára csak másolat után. Az első kötet előszavában megállapítja, hogy a Bethlen Miklós neve alatt megjelent francia *Mémoires Révérend abbé emlékeiből* készített regény. A második kötet előtt röviden jellemzi Bethlen Miklóst. A sorozat harmadik művét, gróf Károlyi Sándor önéletrajzát még Szalay rendezte sajtó alá, de halála után Thaly Kálmán írt hozzá előszót. Thalyt Szalay buzdította a Rákóczi korszak tanulmányára, eleintén követte is Thaly Szalay felfogását, de később eltért attól. Azonban mindig szinte fanatikus tisztelettel ragaszkodott Szalay emléké-

¹⁾ *Pesti Napló* 1856. id. h.

²⁾ *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. Budapest, 1874. III-ik kötet és Szalay Gábor: *Levelek* 267. l.

hez. Midón Thalynak kezébe került egy fiatal történetíró munkája, ki Szalaynak egy megállapítását bírálni próbálta, azt jegyezte a munka szélére: Szalay sohasem tévedett.

1857 óta a Verancsics Antalnak tulajdonított munkákból hat kötet jelent meg Szalay kiadásában az akadémiai Monumentában. A második kötet előszavában vizsgálja Szalay a kérdést, hogy kik lehettek szerzői a Verancsicstól gyűjtött anyagnak. A kérdés nehéz, Szalay hozzávetései érdekesekek, de nem kielégítők.

1859-ben történeti tanulmányainak egy gyűjteménye jelent meg ily czímen: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*, mely második kiadást ért 1861-ben. Az első tanulmánynak czíme: *János király és az Európai hatalmasságok 1526—1528*. Nagyon becses ebben az 1491-iki szerződés közjogi érvényének élelméjű vizsgálata. Az egész tanulmány a legkörülményesebb és a legkitűnőbb elbeszélése János és Ferdinánd viszálya politikai történetének 1526—1528 közt. János királyról itt már több sympathiával, melegebb érdeklődéssel beszél, mint nagy történetében. A *Verbóczi István és Verancsics Antal* cz. tanulmány különösen jellemrajzai miatt kitűnő. A ferenczrendi Frangepán Ferencz egyik leveléről Szalay ezt jegyzi meg: »A született nagyúr gögje és a kolduló barát cynismusa egyaránt érzik ki e levélből«. Verbóczit itt élesebb kritikával jellemzi, mint nagy történetében. Verancsics szerinte impressióknak engedő politikus volt, mint Lamartine. A humanitas aromája érezhető cselekedetein és érzelmein. Frater György »geniusának brutalitásáról« beszél reáalkalmazva, mit I. Napoleonról mondott valaki. A Verancsicsnak tulajdonított munkák tartalmát velősen ismerteti, élénk állítva Athinai Deák Simon tragikus sorsát, majd Verbóczi halálát, a melynek leírása hangulatos befejezése a kiváló tanulmánynak. A kötet többi része már inkább közlemény, mint tanulmány, de a XVI. század kutatói e közleményeket nagyra becsülik s kivált a Khalil bég defteréből közölt töredéket.

Szalay »*Erdély és a porta*« (1567—1578)¹⁾ című munkáját közleménynek nevezi, de tulajdonkép bizonyos fajú compositio az, noha egy sor sincs a könyvben, mely szerzőjétől származnék. A szerkesztés e módjának van bizonyos érdeme, noha nem min-

¹⁾ vagy a *Magyar Történelemhez* 1860, II. kiadás 1862.

dig ajánlható. Ezt a módot maga Szalay így jellemzi: a szerző csak Khorus és pedig hallgató, figyelő Khorus, csupán a dramatis personae beszélnek leveleikben. A leveleket a szerző chronologiai sorban rendezi, és úgy, mint a világitómécset jobbra, vagy balra tolja azokat, a hogy épen szüksége van reájok a megvilágítás végett. El kell ismernünk, hogy Szalay mély belátással, a dolgok és emberek kitűnő ismeretével tolja ide-oda a mécsset. A hol a levelek cserbehagyják, a hézagokat egykorú írókból vett jegyzetekkel tölti be. És így, ha jól figyelünk levélgyűjteményére, előttünk állnak az emberek koruk környezetében. Előttünk áll az idézett munkában Báthory István s Kristóf erdélyi uralkodása, Báthory István és Békés Gáspár viszálja, Erdély s a porta viszonya e korban és képeket kapunk az erdélyi hódoltság állapotáról. A hasonló modorban szerkesztett II. Rákóczi *Ferencz bujdosásában*, mely sajnálatunkra töredék¹⁾ maradt, látjuk a támadás végső perceit, Rákóczi igazi motívumait, a bujdosás nyomorát, az emigratio elzúllásának kezdetét. Ugyanilyen módon látjuk *Esterházy Miklós* életében²⁾ a nádor emelkedő pályáját, Bethlen Gábor első támadását, s az egész korszakot. E könyvben a szerző bele is szól olykor a dramatis personae párbeszédeibe és pedig nagy történeti anyag felhasználásával.

Az *Adalékok az 1723. I—III. törvénycikkek keletkezéséhez* című tanulmány szintén ilyen módon van szerkesztve. A szerző keveset szól, csak gróf Pálffy Miklós nádor és Szluha ítélőmester beszélgetnek leveleikben. De beszélgetésök sokát mond. Kitűnik leveleikből, hogy a nemzet vezetői már akkor is kétoldalú szerződésnek fogták fel a pragmatica sanctiót. A nádor és Szluha azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy mit követelhet a nemzet ellenértékül a nőiág örökösödésének elfogadásáért.³⁾ Ezek a levelek Lustkandlékat czáfolják, noha kevés commentár van hozzájuk fűzve.

Ez a módszer tehát Szalay kezelésében igen értékes. A ki hozzászózott történeti emlékek olvasásához, annak az így ren-

1) 1864-ben jelent meg az I. kötet 2. füzeté.

2) Galanthai: *Gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest, I. kötet 1863, a többi két kötetet már Salamon Ferencz adta ki.

3) *Budapesti Szemle* 1864. XIX. kötet.

dezett nyers anyag nem indigesta moles, hanem eleven kép. De nem jó volna mindig ezt az eljárást követnünk. Szalay e módszerének csak vázlatokat köszönhetünk; az igazi történeti compositio idomait és színeit hiába keressük bennük. Föül-emelkedik e modoron a *Klement Mihályról*¹⁾ szóló töredéknek maradt tanulmány. A tanulmány első két lapján Szalay a Rákóczi-emigratio különböző árnyalatú lelki szenvedéseit rajzolja. Ezek átérzett lapok, Szalay itt a maga élményeiből merített. Majd élénk világossággal tünteti fel »a nagyot mert, a sokat szenvedett fejedelem« orosz, svéd és porosz diplomatiájának motívumait.

*A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*²⁾ című tanulmányában a középkori szerb bevándorlásoktól 1848-ig válaszolja a hazai szerbség történetét és jogi állapotát. A vázlatnak jogtörténeti értéke van és Thököly Száva 1790-iki beszédének közlése feltűnteti a szerző tendenciáját, mely hazafiságot és méltányosságot akar egyesíteni a nemzetiségi kérdésben.

Ugyane célzt szolgálja *A horvát kérdéshez*³⁾ című röpirat. Szalay e röpiratban az 1861-iki zágrábi körlevelet czáfolja. A körlevél szerint a horvát, dalmát, szlavon királyság jogilag mindenha csak személyes unio alapján volt összekapcsolva Magyarországgal.

Szalay először is kezét nyújtja az ellenfélnek, mint magyar testvér a horvát testvérnek, de azután a történeti érvek egész arsenáljával dönti meg a körlevél történeti alapgondolatát.

Történeti bizonyítása a VI. századtól egészen a legújabb korig terjed. Elismeri, hogy a negyvenes években hibázott a magyarság, midőn a horvátok beolvasztására törekedett, hiszen neki is része volt a hibában, de most nem kívánja bántani a horvátok politikai és történeti nemzetiségét, csak ne kovácsoljanak fegyvert oly hajdani területi kiterjedésből, s oly történeti jogokból, melyekről a jól értelmezett történeti források mit sem tudnak. Szalay polémiája diadalmas, noha történeti rajzában vannak bizonyos hézagok s tévedések is.

¹⁾ *Pesti Napló* 1863, Thaly újra kiadta *Századok* 1870.

²⁾ Pest, 1861.

³⁾ Pest, 1861.

Azonban Kvaterniknak, a horvát tudósnek válasza ¹⁾ e röpiratra nem Szalaynak, hanem a válasz írójának válik szégyenére.

Kvaternik vad dühvel polemizál; ha az ő hangját és a Szalayét a két nemzet műveltsége mérőjének vesszük, a horvát nemzet hírnevére mély árnyék borul. És ez a düh nevetségessé válik, ha látjuk Kvaternik nagy heyét annak a hihetetlen tételnek bizonyításában, hogy a régi magyar jognak *partes subjectae* vagy *annexae*-féle kifejezése nem Horvátországra, hanem Erdélyre vonatkozik.

Fiume jogi állása kapcsolatban volt a horvát kérdéssel és Szalayt már a 40-es években erősen érdekelte Fiume helyzete. Ott járt a quarnerói öböl partján 1846-ban s akkor is hangoztatta azt a meggyőződését, hogy »ez öblön, mint küszöbön lép át e nemzet világpolgársága«. 1861-ben a *Fiume a magyar országgyűlésen* ²⁾ című röpiratban is azt hirdeti, hogy Fiume a miénk és sohasem volt Horvátországé. Követének a magyar országgyűlésen kell megjelenie. Elbeszéli Fiume sorsát és dicsóíti Mária Teréziát, a kinek magyar tanácsosai helyreállították a magyar állam integritását. A fiumeiek küldöttsége Szalaynak egy Simonetti által festett képet adtak át hálából a röpiratért. ³⁾

Az utóbbi három füzettel Szalay félig a történet, félig a politika mezején mozgott. 1861 óta újra részt vett a politikai mozgalmakban. Az 1861-iki országbírói értekezlet előtt Deák Ferencz Szalayval tanácskozott és e tanácskozásnak volt eredménye Deáknak az a nézete, hogy az absolut kormány magánjogi rendeleteit és törvénykezési eljárását lényegükben fenn kell tartanunk. ⁴⁾

Pest lipótvárosi kerülete Szalay Lászlót jelölte követnek az 1861-iki országgyűlésre. Szalay választói előtt visszaemlékezett az 1843/4. országgyűlésre, a melyen mint Korpona követe olyan nagy jelentőséget tulajdonított a városi elemnek Magyarország átalakulásában. Elmondotta, hogy miért lett az ország történetírója. Az 1861-iki országgyűlés feladata igen nehéz,

¹⁾ Kvaternik: *Was ist die Wahrheit?* Agram 1861.

²⁾ Pest, 1861.

³⁾ L. Szalay Gábor, id. h. 29. l.

⁴⁾ Kónyi: *Deák beszédei* II-ik kiadás, II-ik kötet 586., l. *Ghyczy Kálmán levele.*

-- így szólt -- nehezebb, mint az 1790-ikié volt, de megoldja, mert ügyünk az igazság ügye. A lipótvárosiak nagy lelkesedéssel választották meg Szalay Lászlót.

Szalay némileg dolgozótársa volt Deáknak a közjogi vonatkozású történeti adatok föl kutatásában s e viszonynak mintegy külső kifejezése volt az, hogy az alsóház ülésén az 1861-iki második felirat felolvasásában Szalay felváltotta Deák Ferenczet.

Május 16-án maga is felszólalt a határozati párt ellen a felirat mellett. Beszéde eszméről-eszmére csapongott, a nélkül, hogy a tárgytól eltért volna. Beszélt sympathiájáról a német nemzet iránt. Elhiszi, hogy a német sem gyűlöli a magyart, a nagy nemzetnek csak egy kicsiny rétege tetszeleg e gyűlölségben. Ezek nem ismerik az országot, ars non habet osorem, nisi ignorantem. Magyarországot csak az gyűlöli, a ki nem ismeri. A personalis unio nem természetlen gondolat, mint odaát mondják.

Nem természetlen, ha az első lépést követi a második, ha -- a minek el kell következnie előbb-utóbb -- a monarchia súlypontja Magyarországra helyeztetik át. Odaát le kellene mondani a német imperatori reminiscenciákról és az olaszországi beavatkozásról. Erdélyt, Fiumét s a kapcsolt részeket meg kell hívni az országgyűlésre. Dalmatia tulajdonkép Magyarországé. Az 1848-iki törvényeket ki kell még pótolnunk a teljes jogegyenlőséggel, minden felekezetre ki kell terjesztenünk a polgár jogát. Neki a dunai közbirodalom nem kell, neki csak Szt. István Magyarországa kell ezerévi történetének és jogéletének rámájában. E keretben minden népség joga elfér. Függetlenség a mi nagy kincsünk, de az izoláltság a függetlenség gyilkos neme. Felirat kell, nem határozat. Elég hivatkoznia Deák Ferencz érveire, melyeket a követ szónoklatának demosthenesi palástjában hozott a ház elé. Beszédét e szavakkal végezte: »Nincs magasztosabb eszme, nincs rendíthetlenebb elv, mint a jog eszméje, a jog elve, de hogy termékenynyé, hogy élő törvénynyé vállhassék, a magánjognak társul kell adni az aequitast, a méltányosságot, a büntetőjognak társul kell adni a kegyelmet, a közjognak társul kell adni a politikai bölcsességet.«

Beöthy Ákos e beszéd hatását így jellemzi: »Hallottam őt az 1861-iki országgyűlésen szólni . . . kissé fátyolozott tekinte-

téből, mélabús hangjából egy jobb világnak. szózatát vélte az ember hallani... A mint szólni kezdett, egyszerre oly ünnepléses csend lett, akár egy templomban, úgy adta elő nézetét, mely választékosság és alaposág dolgában majdnem egyedül állott.«¹⁾

És valóban ez a beszéd méltó párja az 1843-ikinak.

Ez is a legmagasabb szempontból tekinti az előtte álló kérdést s kijelöli a jövő irányait. Csakhogy az első lépést nem követte rögtön az a második, melyet beszédében említett és melyet Schmerlingtől várt, mert meg volt győződve arról, hogy a jóakarát és belátás Deák felirati javaslatában megtalálta volna az utat a kiegyezési tárgyalásokhoz. De vígasztalódott azzal a tudattal, hogy Deák és pártja mást nem tehettek; »mint ama férfiú Wormsban, — írja Fleglernek — mi sem tehattünk másképp.«²⁾

Már az 1863-iki reichsrati tárgyalásokon örömmel vette észre Berger, Mühlfeld és Giskra beszédeiből, hogy Ausztriában »megtörtént a helyből mozdulás«, a közeledés a transactio felé. De Szalay figyelmeztette Bergert arra, hogy a magyar méltóság nélküli transactióra nem képes és ilyen méltóság nélküli alkut köt az, ki »a jogalapot ellöki lábai alól.«³⁾

De azt már hiába várta, hogy ez alku mellett új országgyűlésen felszólaljon. Most még csak abban a testületben szólhatott, melyet 1849 óta legtermészetesebb comitiumunknak nevezett, vagyis az akadémiában. Már 1836 szeptember 10-én választotta az akadémia Szalayt levelezőtágnak, a következő évben segédjegyzőnek, majd 1838-ban a törvénytudományi osztály rendes tagjának, 1861 december 21-én Toldy utódja lett az akadémia főtítkári székén. Alig kell mondanunk, hogy lelkiismeretes hivatalnok volt, de nemcsak az adminisztrációt végezte pontosan, hanem magasabb kötelességét, a vezetést is előmozdítván az akadémia vállalatait és buzdítván, segítván a fiatal tehetségeket. Két főtítkári jelentést olvasott fel az 1863. és 1864-iki nagygyűléseken. Jelentései hasonlítottak ország-

¹⁾ *A Magyar Államiság Fejlődése*, II. r. II. k. 228. l.

²⁾ *Levelek* 286.

³⁾ *Pesti Napló* 1863 július 5.

gyűlési beszédeihez. Inkább causeriek voltak, mint magyar formájú szónoklatok. Eszmék, jellemrajzok, visszaemlékezés és tudós észrevételek váltakoztak e jelentésekben. Különösen érdekes volt bennük az elhunytak rövid jellemzése. Utolsó jelentésében egyebek közt Grimm Jakabot búcsuztatta, kit 1848-ban Frankfurtban látott egy salonban, a mint nemes egyszerűséggel viselte fűrtjén a dicsőség koszorúját. A frankfurti emlékek vették körül Szalayt, midőn orvosai rendeletére 1864 június 19-én elindult a württembergi Wildbadba. Bécsben meglátogatta Gagern Henriket, ki mint a német parlament elnöke üdvözölte őt 1848 tavaszán, és báró Wydenbrugkot, kivel mint a nemzetközi bizottság elnökével tárgyalt akkor a magyar-német szövetségről. Átment Stuttgarton, hol az első német nemzetgyűlés 1849-ben dicstelenül kimult. Legszebb napjainak emlékei így csillámlottak elköltözni készülő lelbe borúján. Rosszulléte miatt visszasietve Wildbadból útközben kénytelen volt lefeküdni Salzburgban és odasietett családjától elbúcsuzva meghalt 1864 július 17-én.¹⁾

* * *

Fleglernek beszélte Szalay, hogy anyja gyermekkorában így szólt hozzá: fiam, te nem leszel szerencsés. Flegler elmélkedvén könyvében Szalay életéről, úgy hiszi, hogy a jóslat teljesült. Szalaynak élete valóban nyomasztó volt. A szegénység az egyetlen luxus, melyet megengedek magamnak, mondotta Eöt-vösnek. Éjjelig dolgozott, kora reggel újra az íróasztalnál volt, sokszor külső körülmények is kényszerítették a munkára és úgy látszik, a szellemi túleröltetés ölte meg korán, 51 éves korában. Három évvel halt meg a kiegyezés előtt. Igen valószínű, hogy 1867-ben mint igazságügyminister tagja lett volna a felelős magyar ministeriumnak, melynek többé nem kellett féltenie a magyar önállóságot a király mögé rejtőző titkos hatalmaktól. Codifikálhatott volna kedve szerint, láthatta volna virágjában a sajtószabadságot, az esküdtszéket, a censushoz kötött választói jogot, az utasításokhoz nem kötött, szabad és hatalmas parlamentet. 1848 után már nem volt oly heves reformer,

¹⁾ L. *Levelek* és May Árpád cikkét *Fővárosi Lapok* 1865. 23. sz.

mint azelőtt, de régi hitét a szabad intézmények vonzóerejében még nem vesztette el egészen. Ha így nézzük életét, úgyszólván az anyai szem mértékével azt kell mondanunk Fleglerrel, hogy az anyai jóslatnak igaza volt.

De ha élete hosszabb lesz, ha a gondviselés külső szerencsével bőven kárpótolja ifjabb éveinek küzdéseit, vajon igazán boldog lett volna-e?

Nem kellett volna-e tapasztalnia azt, mit ifjúkori pályatársa, a centralisták reményeinek részese és külföldi ismertetője, Lukács Móricz elpanaszolt? »Sokat elértünk, — mondta Lukács 1876-ban — a mit mi régiek elérhetni csak kételkedve reméltünk. S mégis sok reménnyel szegényebbek lettünk. A vívmányok közül némelyek nem adták meg azt, a mit tőlük vártunk, mások kisiklanak kezeinktől. Mint a ki hirtelen meggazdagodott, nem igen tudunk élni nyert kincseinkkel. Ezelőtt egy pár évtizeddel, alacsony helyzetből kiindulva, mégis a folytonos haladás érzetével bírtunk. Most néha oly érzés száll meg bennünket, mintha a föld alattunk inogna és mi süllyedni kezdenénk.«¹⁾

Bizonyára Szalay is átérezte volna a csalódásnak ezt a keserűségét oly életkorban, a mely már nehezen gyógyít új csalódásokat. Őt a sors ettől az utolsó lesújtó érzéstől megkímélte, felújult hitének teljességében halt meg, biztosan várva a kiegyezés sikerét és nemzetének nagy jövőjét. Neki a munka ritkán volt lelki teher, sőt a legtöbbször boldogság volt; a történetet folytonos revelatióknak nézte, minden kis adat, mely ismereteit előbbre vitte, minden haladása nagy alkotásának belső gyönyörrel töltötte el. És a magyar történet legjobb korszakának legjobbjai szerették, nagyra becsülték és örömmel hirdették érdemeit.

Az ő nyomukban jártunk, a nagy kornak hagyományait becsültük meg, midőn születése századik évfordulóján nem felejtettük el Szalay Lászlót.

¹⁾ Lukács Móricz *Munkái*. Összegyűjtötte Gyulai Pál. II. k. Budapest, 1894. 415—6. l.

